

હું એક ડૉક્ટર

પોતાની જ બુદ્ધિ ઉપર જ્યાં સુધી માનવી મુસ્તાક બનતો નથી ત્યાં સુધી એ એના જીવનમાં સ્થિરતા મેળવી શકતો નથી. પારકાની બુદ્ધિથી ડાહ્યાડાહ્યા બની એ જ અસ્થિરતામાં એ સૌથી વધુ દુઃખી જીવન વિતાવતો હોય છે. પોતાના ડહાપણ ઉપર માનવી જ્યારે જીવનની શરૂઆત કરશે ત્યારે ઠોકરોમાંથી એ જ્ઞાન મેળવી શકશે...અને એ જ્ઞાનથી ત્યારે જ એ જીવવા લાયક જીવન જીવી શકશે. જ્યાં સુધી માનવી પારકાના વિચારોથી જીવતો હોય છે ત્યાં સુધી એના જ્ઞાનમાં જરાએ વધારો થતો નથી. અનુભવ વિચારવાને યાદનો હોય છે. પારકાના વિચારોને વિચાર્યા બંધન થતો અભાવનાર માનવી દમેશ્માં રહતો જ હોય છે. જ્યાં સુધી એ પારકાના વિચારને સ્થિરતા પૂર્વક વિચારતો નથી ત્યાં સુધી એ આવેશને કાબુમાં જાળવવાનો વિચાર પણ મેળવી શકતો નથી.....કાંઈ નહિ તો ભલા પોતાના વિચારને પારકાના વિચાર સાથે સરખાવતાં તો શિખ....

ર જ ની કા ન્ત અ પ્પા લા લ શા હ.

દેવે પછીથી પ્રગટ
થનારાં સર્જનો

ગૌતમ

[એક નવલકથા]

ચિંતન અને સામાજિક

લેખો

: ચારસો પાનાનો સંગ્રહ :

ભારતની તાકાત

અને

હિંદની સંસ્કૃતિ

ચાલુ ક્રાન્તિનો ઇતિહાસ

એક સંપૂર્ણ નવલકથા.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ

પોટ ગ્રંથાલય

અ. સ. નં. ૩૩૮૨

કિંમત

ડો ૩૨૨

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ
અધિકારક
ગુજરાતી કૌપીરાઇટ
૨૦૦૬

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
[ગુજરાતી કૌપીરાઇટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૨૪૦૬૪ કિંમત

ગ્રંથનામ હું અંક ૬૦૩૨૨

વર્ગીક ૬-૧૨

હું એક ડોક્ટર

• • •

પોતાની જ બુદ્ધિ ઉપર જ્યાં સુધી માનવી મુસ્તાક
 બનતો નથી ત્યાં સુધી એ એના જીવનમાં સ્થિરતા મેળવી શકતો
 નથી. પારકાની બુદ્ધિથી ડોલાડોલ બની એ જ અસ્થિરતામાં
 એ સૌથી વધુ દુઃખી જીવન વિતાવતો હોય છે. પોતાના
 કહાપણુ ઉપર માનવી જ્યારે જીવવાની શરૂઆત કરશે ત્યારે
 ઠોકરોમાંથી એ જ્ઞાન મેળવી શકશે...અને એ જ્ઞાનથી ત્યારે જ
 એ જીવવા લાયક જીવન જીવી શકશે. જ્યાં સુધી માનવી
 પારકાના વિચારોથી જીવતો હોય છે ત્યાં સુધી એના જ્ઞાનમાં
 જરાએ વધારો થતો નથી. અનુભવ વિચારવાને માટેનો
 હોય છે. પારકાના વિચારોને વિચાર્યા વગર વર્તન ચલાવનાર
 માનવી હમેશાં રડતો જ હોય છે. અને જ્યાં સુધી એ પારકાના
 વિચારને સ્થિરતાપૂર્વક વિચારતો નથી ત્યાં સુધી એ આવેશને
 કાબુમાં મેળવવાનો વિચાર પણ મેળવી શકતો નથી.....કાંઈ
 નહિ તો ભલા ! પોતાના વિચારને પારકાના વિચાર સાથે
 સરખાવતાં તો જિખ.

હું એક ડોક્ટર.

—જગતમાં જીવવું હોય, સુખેથી જીવન વિતાવવું હોય તો
પ્રેમની લાગણીઓને અંકુશમાં રાખી દમામભર જીવતાં શિખો.

મૂઝવણ

[૧]

એને ક્ષય રોગ થયો હતો. ક્ષય લાગુ પડ્યો હતો. અને એ
વાત ફક્ત હું એકલો જ જાણતો હતો. મારે ત્યાં એ ન્યારે દવા
લેવા આવતી ત્યારે હું એને સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કદાપી કહેતો નહોતો કે
'તમને ક્ષય લાગુ પડ્યો છે.' એનું પણ એક કારણ હતું. મારી
આટલી આ ડોક્ટરી લાઈનના અનુભવમાં મેં ધણા એવા દર્દીઓ
જોયા છે કે જેઓ ફક્ત રોગનું નામ સાંભળીને ભયથી જ મરણવશ
બની જતા. એટલે પહેલાં તેઓ ખૂબ જ ગભરાઈ જાય. જીવન હવે
જીવી શકાશે નહિ. મરણનો દૂત સામે જ જાણે આવી પહોંચ્યો...
મારી દવા હવે જાણે એમના હિપર કાંઈ અસર જ નહિ કરે...એવી
એક વિચિત્ર પ્રકારની વહેમની જડતા એમના માનસમાં ઘુસી જતી!

પહેલે દિવસે એ દવા લેવા આવી ત્યારે તો મને પણ એના માટે એવો સખ્ત બચ લાગ્યો હતો કે જો હું એને કહીશ કે ‘તમને ક્ષય લાગુ પડ્યો છે—તમે સાવચેત રહેજો.’ તો એ બિચારી અભણ યુવતી ગભરાઈ જશે. મૂંઝાઈ જશે—અને એ વહેમમાં ને વહેમમાં એ એનું જીવન ગૂમાવી બેસશે એમ મને લાગ્યું હતું. પણ વાહ ! આ યુવતી તો મને સૌથી વિચિત્ર લાગી. બીજે દિવસે એ જ્યારે દવા લેવા આવી ત્યારે એના મુખ ઉપર કોઈ અજબ આવેશ હતો. મારા દવાખાનામાં આ વખતે કોઈજ નહોતું. એ હાથમાં દવાની શીશાને લઈને જ આવી હતી. પહેલાં તો હું કાંઈજ ન સમજ્યો. એને મેં કહ્યું, ‘બેસોને.’ તે મારી નજીક જ બેઠી.

પણ હું એની તબિયત વિષે કાંઈ પૂછું તે પહેલાં તો એકદમ સાવ વિચિત્ર રીતે પણ દુઃખી અને દર્દીબર્યા દીલે એણે મને પ્રશ્ન કર્યો. ‘ડોક્ટર, બોલો—તમે મારાં રોગને ઓળખી શક્યાં છો ? ડોક્ટર ! તમે ડોક્ટર છો ! હા. તમે ડોક્ટર છો એ હું જાણું છું... જુઓ. મારું દિલ ફાડીને જુઓ—હું દુઃખી છું કે નહિ ? ડોક્ટર ! તમારી આ દવાની ખાટલીઓ—તમારાં આ દવાના શીશાઓ...મારા માટે સાવ નકામા છે ! હું કબૂલ કરું છું કે હું દર્દી છું. હું કબૂલ કરું છું મારામાં શારીરિક અશક્તિ પણ પુષ્કળ છે, મારે મારું દુઃખ દૂર કરવું છે, મારે મારી ચિંતાઓથી મુક્ત થવું છે. ડોક્ટર ! બોલો તમે શું કહેવા ઇચ્છો છો ?’

હું ચોંક્યો—ઘડીભર જાંડા જાંડા વિચારમાં હું બિતરી પડ્યો. આ યુવતી છે કાણ ? એનામાં બોલવાની ખાટલી બધી શક્તિ છે તો પછી એ એકલી એની ચિંતાઓને દૂર કેમ નહિ કરી શકતી હોય ? થોડી વાર હું થૂપ રહ્યો. હું બોલવાનો જ્યારે વિચાર કરતો હતો ત્યારે તેણે જ મને કહ્યું, ‘મહાશય ! તમે ના પાડી દો, તો હું અત્યારે જ અહીંથી ચાલી જઈશ !’

એ આવું બોલી અને મારે જે કાંઈ કહેવું હતું એ જ હું બૂલી ગયો ! મેં જરા સ્વસ્થ બની એને કહ્યું, ‘પણ તમારે છે શું ? તમે સ્પષ્ટ વાત કરો. તમને જે હું ઉપયોગી થઈ પડીશ તો જરૂર મદદ કરીશ. તમે અસ્વસ્થતાને મૂકી સ્વસ્થ બની મારી સાથે વાત કરો !’

પણ પેલી યુવતીએ એક નિશ્વાસ નાખ્યો. તેણે મારાં મુખ ઉપર એ શું જોવા માગતી હતી એ હું સમજ્યો નહિ—આ વખતે હું તેની નિશ્વાસ મૂકવાની ઢબને જોઈ એના તરફ ભાવપૂર્ણ નેત્રે એને જોઈ રહ્યો હતો.

એ હવે ધીમાશ ઉપર આવી ગઈ હતી. તે બોલી, ‘ડોક્ટર, તમે ક્યાં રહો છો ? તમારું ઘર ક્યાં છે ? તમે મને વખત આપો તો હું તમારે ત્યાં આવીશ. મારું દર્દ હું તમને ત્યાં કહીશ...’

આટલું બોલતાં બોલતાંમાં તો એની આંખો ભીંજાઈ ગઈ હતી.

મેં પણ એના માફક જરા હસીને એને લાગણીભર્યા શબ્દોએ કહ્યું, ‘અહીં તમે કાંઈ કહેશો તો મને વાંધો નથી. અત્યારે અહીં કાંઈ છે પણ નહિ...’ આગળ હું બોલવાનો હતો—

—પણ તેણે કહ્યું, ‘કાંઈ હોય તો મને તેની પરવા નથી. ડોક્ટર ! હું એ સારી રીતે જાણું છું કે મને ક્ષય લાગુ પડ્યો છે ! હું એ પણ સ્પષ્ટ તમને કહું છું કે હું હવે જીવવાની નથી...’ અને—અને એ ડૂંસકે ને ડૂંસકે રડવા લાગી.

હું જનનવર નહોતો. હું એક ડોક્ટર હતો. હું માનવીઓના કાળજાં એકલાં ચીરી જાણતો નહોતો. મને ખબર છે. મેં ધણા ય એવા ડોક્ટરોને જોએલા છે કે જેઓ પૈસાની લાલચ કે લાંચ મળતાં ગમે તેવાં કામો કરી મૂકતા. પોતાના દર્દીઓની પણ ધણા તો બિલકુલ દરકાર ન કરે ! દર્દીઓ ખૂબ આવતાં હોય...એક વખત પ્રખ્યાતી મળી ચૂકી હોય. બસ પછી એ મહાશય ડોક્ટરી દુનિયાના

બેતાજ બાદશાહ ! ગરીબ કે સામાન્ય કુટુંબના એ ચાર દર્દીઓ ખતમ થઈ ગય તો એની એમને જરાય પરવા નથી હોતી ! ખીચારો ગરીબ કે આમવર્ગનો આદમી પોતાનું પ્રિયજન એ ડોક્ટરને લીધે બચી જશે એમ આશા સેવતો હોય છે. એ એમ પણ સારી રીતે જાણતો હોય છે કે આ ડોક્ટર મહાશય તો સારા ય શહેરમાં બરાબર પ્રખ્યાત છે. તેઓ જરૂર મારાં આ પ્રિયજનને બચાવશે. પણ ડોક્ટર મહાશયની ધ્યાનમાં આ વસ્તુ ઉતરતી જ નથી. ઉતરતી હોય છે તો એ વસ્તુ સાવ ફેંકી દેવા જેવી છે એમ માની તેઓ એને કોઈ હિસાબમાં ગણકારતા નથી. તેઓ તો હમેશાં શ્રીમંતોની પૂંઠને પકડતા હોય છે. અને શ્રીમંતો પણ એમના હાથમાં જલ્દીથી ઝડપાઈ શકે છે. હજુએ આગળ હું વિચારત...પણ ફૂંસકે ને ફૂંસકે રડતી પેલી બાલાને જોઈ હું વિચારમાં અટક્યોઃ મેં તેને કહ્યું, ‘રડો છો શા માટે ? શાંત બનો. તમે જરૂર જીવી શકશો.’ ‘ના. ના. ડોક્ટર જવા દો. મને ન જીવાડશો. હું તો માનતી હતી કે આપણા શહેરના પેલાં ડોક્ટરોની માફક તમે પણ...ડોક્ટર !’

અને હું એકદમ ધ્રુજ ગયો. એ યુવતી મારા તરફ વહાલપૂર્ણ નેત્રે જોતી હતી. મને કંઈક સમજાયું અને કંઈક ન સમજાયું. હું ચોંક્યો...પણ મેં સ્વસ્થતા જાળવતાં કહ્યું, ‘તમને તો ક્ષય લાગુ પડ્યો છે ખરું ને ? તમને એ કાણે કહ્યું ? તમે એ ક્યાંથી જાણેલું ?’ પહેલાં હું માનતો હતો કે મારા સિવાય ખીજું કોઈ જાણતું નથી કે એને ક્ષય લાગુ પડ્યો છે, પણ મારા સિવાય પણ કોંઈ એ જાણે છે.

—અને આ યુવતી પણ એ જાણે છે, એ હું સમજી શક્યો. મને પહેલાં તો નવાઈ લાગી ગઈ હતી.

—પણ આ વખતે પેલી વહાલપૂર્ણ નેત્રે જોતી યુવતી ફરીથી નિરાશ—નિરાશ બની ગઈ હોય તેમ એના મુખ ઉપરથી જણાયું.

વળી મેં મારા વાક્યો બદલ્યાં—‘તમે મારે ત્યાં આવશો ? માફ શરનામું...’

‘ડોક્ટર ! મારા એ શબ્દો દંભી હતા. તમે ક્યાં રહો છો એ હું નથી જાણતી એમ કાંઈ જ નથી. મેં તમારું ઘર—તમે એને ઘર કહ્યો છો ? મેં તમારો પેલો આલેશાન બંગલો જોયો છે...તમને ખબર છે ને ડોક્ટર...તમારી નજીકની જ સોસાયટીમાં હું રહું છું...’

મને આ યુવતી અજબ લાગી. એનાથી હવે જરાયે છેતરાવું નહિ એનો મેં નિર્ણય કર્યો. શી ખબર પડે ? એનું દુઃખ પણ જીવું હોય તો ? શી ખબર—કોને ખબર કે એના વહાલપૂર્ણ નેત્રે જોવાનાં આ નયનો દંભી અને કોઈ કાચું કઢાવી લેવા કે એવાં જ કોઈ સ્વાર્થી હેતુને માટે ન હોય.

મારી સ્વસ્થતાને એણે દીઠી. મારાં મુખ તરફ એ જોતી જ હતી. એ હસી પડી. મારાં મનોભાવને એ સમજી ગઈ હોય તેમ લાગ્યું. હું બોલવા જતો હતો પણ એણે મને કહ્યું : ‘ડોક્ટર ! ચિંતા ન કરશો. હવે હું દંભી નહિ બનું.’

જ્યાં એણે જ મને આવા શબ્દો કહ્યા ત્યાં તો હું એના ઉપર સાચેસાચ ચિંતાઈ ગયો, પણ વિવેક સાથે હું બોલ્યો. ‘તમે દવા લેવા આવ્યાં છોને ? તો તમે તમારા ક્ષય રોગની દવા લઈને જાવ. માફ કરજો. હું તમારી એક પણ વાત સાંભળવા ઇચ્છતો નથી.’

‘ડોક્ટર ! હું એ સારી રીતે જાણું છું કે તમારે હૃદય છે... તમારે મારી વાત...’

‘બસ કરો—તમે જાવ.’ હું વચ્ચે જ બોલી બેઠ્યો.

‘ડોક્ટર મને ખબર છે કે તમે પ્રતિષ્ઠિત પણ છો. તમારી મારી વાત...’

‘મેં તમને એક વખત કહ્યું કે તમે જાવ.’

‘ડોક્ટર!’ એ સખ્ત બની ગઈ. પણ એ સખ્તાઈ તો એની વેદનાને રોકવા માટેની હતી. એ સખ્તાઈનું—બળ, આત્મબળ નિષ્ફળ નીવડ્યું. એની આંખોમાં આંસુ ફરીથી એના એ આંસુ છલકાયાં.

મેં એ જોયું. માઈ દિવ કેવું વિચિત્ર છે એ તો હું આજ સુધી પણ સમજ્યો નથી. મેં ધીમેથી કહી દીધું, ‘એમ હોય તો તમે મારા ઘેર—બંગલે આવજો. અહીં તો હું તમને લગારે સાંભળવા નથી ઇચ્છતો.’

પેલી યુવતીમાં જરા આશાનો ચમકારો આવ્યો. જાણે તેને જ મારી ગરજ હોય તેમ તે બોલી ‘સાઈ’ અને તે ઉભી થઈ. જવા લાગી, ધીમેથી ભરાતાં એનાં પગલાંમાંથી પણ એની નિરાશા—એની વેદના ઉપરાંતની આ એની નિરાશા મને સ્પષ્ટ જણાઈ. હું ખમચાયો. મેં ફરીથી જરા મોટેથી કહ્યું, ‘તમાઈ’ નામ શું ?’

પેલી યુવતીએ પાછળ જોયું. એની એ નજરમાં ઉંડે ઉંડે માન અને પ્રેમની સુક્ષ્મ સુક્ષ્મ લાગણીઓ હતી. તેણે જવાબ આપ્યો, ‘માઈ’ નામ ? નથી કહેતી—પણ મને કુમારિકા કહીને બોલાવજો.’

અને એ ઝડપભેર ચાલી ગઈ. મને એ ઉંડા ઉંડા વિચારોમાં મૂકતી ગઈ. લગભગ ક્લોકે’ક સુધી મેં એના માટે વિચાર્યું—ત્યારે, ત્યારે વળી મને સમજાયું કે એ આજ અગાઉથી બધું નક્કી કરીને જ અહીં આવી હતી. કાને ખબર ? પહેલેથી જ...જરૂર જરૂર પહેલેથી જ એણે મારે ત્યાં દર્દી...પણ વાર ! એને ક્ષય તો છે જ...સમજાતું નથી. પણ એક વસ્તુ તો મેં જોઈ. એની પાસે—એની આગળ બહુ જ સ્વસ્થ રહેવારો કે નહિ ? મને પ્રશ્ન ઊઠ્યો. પહેલાં તો હું રહેજ ગભરાઈ ગયો, પણ મને ય મારી શક્તિમાં થોડીવારે શ્રદ્ધા આવી. હું એકલો બોલી ઊઠ્યો, ‘હું પણ જોઈ લઈશ.’

પણ ત્યાં તો મારા આ દવાખાનાની નજીક એક ટેલીફોન આવીને ઉભી રહી હતી—અને એમાંથી મારા ખાસ શ્રીમંત દર્દીને ફેટલાક દિવસથી ઝીણો તાવ અને માથું દુખ્યાં કરતું હતું. તેઓ આવી પહોંચ્યા હતા. છેલ્લે છેલ્લે બોલાયલા મારા શબ્દો તેમણે સાંભળ્યા હોય તેમ મને લાગ્યું.

‘શું જોઈ લેવાનું છે ડોક્ટર?’ મારાં એ શ્રીમંત દર્દીએ મને પૂછ્યું. તેઓ હસતા હતા.

મેં કહ્યું, ‘કાંઈ નહિ. એક ખિલાડી રોજ આ દવાખાનાને હેરાન કરે છે. દવા સાથેની ફેટલીક ખાટલીઓ પણ એણે તોડી નાખી છે. ડીક છે! હું મારાં વંદ્રાવનને લાવીશ—એટલે એ ખિલ્લી અહીં આવવાનું જ ભૂલી જશે.’ વંદ્રાવન એ મારો કુત્તો હતો. દેશી હતો—દેશી કુતરાઓને તાલીમ અપાય તો તે પણ મારાં વંદ્રાવનના જેવાં જ બની શકે એવો મારો અભિપ્રાય હું જ્યાં જ્યાં મારા મિત્રોને ત્યાં હું ખારણામાં—અંગ્રેજી કુત્તાઓને જોઈ ત્યારે કહી નાખતો. તે બધાં લોકો ધડીબર હસી લઈ મને મસ્કરીમાં ઉડાવે, પણ હું એની બહુ ચિંતા ન રાખતો. મારા વિચારોમાં જ હું હમેશાં અડગ રહું છું એમ મારા મિત્રો જાણતા હતા—એટલે તેઓ પણ વિવેકી બની મારી સાથે વધારે એ બાબતમાં ચર્ચા ન કરતાં મને એટલું જ કહી નાખતા કે ‘આવા લાંબા વાળ વાળો કુત્તો કોને ન ગમે?’ અંગુલી-નિર્દેશ કરતાં તેઓ એમના કુત્તાને બતલાવતાં મને આમ કહે. પછી હું હસું, કારણ કે મારા આ દેશી—પહાડી—કુત્તાને જોઈ પેલું અંગ્રેજી કુળકુળીયું ખારણા પાછળ લપાઈ જતું હું જોતો—મારા મિત્રો પણ હસેને. તેઓ નિખાલસ ભાવે એટલું કહી દેતા હતા કે અમને આવાં કુત્તા તરફ વહાલ ઉત્પન્ન થાય છે, એટલે જ અમે આવા કુત્તા રાખીએ છીએ—એટલું તેઓ કહેતા હતા તેટલું વળી સારું હતું.

આ અહીં આવી પહોંચેલાં મારાં શ્રીમંત—દર્દી મારા વંદ્રાવનને સારી રીતે પીછાનતા હતા. શરૂઆતના વખતમાં તેઓ મારા બંગલે આવતાં ત્યારે પહેલાં ડ્રાઈવર પાસે મારા નામની ખૂમ પડાવતાં. કેમ ? મારે વંદ્રાવન એમને—એ મહાશયને એમ જલ્દી કમ્પાઉન્ડમાં દાખલ થવા દે તેવો નહોતો. જો કે વંદ્રાવનને એવી તાલીમ આપવામાં આવી નહોતી, નહિતર તે પ્રત્યેક ટેક્ષીમાં આવનારાઓને શ્રીમંત માનીને—સદ્ગૃહસ્થ માનીને ભસે જ નહિ. થોડો વખત એમ વારંવાર મારાં આ શ્રીમંત દર્દી આવતાં જતાં ગયાં—તેમ તેમ પછી વંદ્રાવન બધું સમજી ગયો હતો. પછી એ ચૂપ જ બેસી રહેતો. વંદ્રાવનનું મારા મુખે દવાખાનામાં દાખલ થતી વખતે જ મારાં એ શ્રીમંત—દર્દીએ નામ સાંભળ્યું ત્યાં જ તેઓ બૂલથી પણ પોતાના માથે પહેરેલી પાંધડીને સંભાળવા લાગી ગયા ! હું હસતાં રહી ગયો. પ્રત્યેક દર્દી તરફના મારા વિવેકની માફક મેં એમને કહ્યું, ‘બેસોને.’

તેઓ મારી નજીક આવીને બેઠા. આ વખતે હજુએ હું પેલી યુવતી—ઓના કહેવા પ્રમાણે એ કુમારિકાના વિચારમાં જ પડ્યો હતો.

[૨]

બીજે દિવસે બપોરના બાર વાગે દવાખાનેથી પાછા ફર્યા પછી ક્ષેર આવી જમ્યા પછી હું પલંગ ઉપર પડ્યાં પડ્યાં વર્તમાનપત્ર વાંચતો હતો. રાત્રે પણ મને એ કુમારિકા વિષે ખૂબ જ વિચારો આવ્યા હતા. ‘એ કાણ હશે ? એણે મારી સાથે આવા પ્રકારનું જતન શા માટે ચલાવ્યું હશે ? એ શું ઈચ્છતી હશે ? વેદનાથી ભરેલા એવા એના હૃદયને આશ્વાસન તો નહિ જોઈતું હોય ને ? કદાચ...અત્યારે આ વર્તમાનપત્ર વાંચતાં વાંચતાં પણ હું આમ વિચારતો હતો એટલામાં અંદરના ભાગમાં રીંગ વાગવી શરૂ થઈ

મઠિ. મને લાગ્યું—મેં માન્યું કે એ કુમારિકા જ આવી હશે. હું તરત જ ઉભો થયો, આરણા પાસે ગયો. આરણું ખોલ્યું.

આરણા આગળ જ એ કુમારિકા ઉભી હતી. પાતળું શરીર છતાં ય મંદ—મંદ હસતી હતી. હસતી એ કુમારિકાને દેખી મેં તરત જ પૂછ્યું, ‘તમને મારા વંદ્રાવને શેક્યાં નહિ ?’

‘કાણે ? તમારા કુત્તાએ ? ના.’ મારી સાથે અંદરની બાબત આવતાં આવતાં તે બોલી.

ચૂપચાપ અમે અંદરના દિવાનખાનામાં આવ્યાં. એ એક સોફા ઉપર આવીને બેઠી. જાણે આ બંગલો જ એનો હોય એવી રીતે ! ધબ દબને એ સોફા ઉપર પડી હતી. વિવેક વગરની એની આવી વર્તણૂક મને પહેલાં તો ન ગમી. મેં મારા સ્વભાવને કાળુમાં રાખવાનો અને એની સાથે પ્રત્યેક વાત સ્થિરતા પૂર્વક કરવાનો નિર્ણય કર્યો હતો, પણ...આમ પોતાનું જ સ્થાન સમજતાં એ સોફા ઉપર જે બેઠવાઈ સાથે આરામથી બેઠી હતી—તે જોઈ હું કંઈક અસ્વસ્થ બની ગયો. મેં એની મૂર્તિ કંઈપી હતી. ગિચારી ! ભલે આવતી. એનું દુઃખ તો સાંભળીશ.

મેં પૂછ્યું. ‘તમારે જે કંઈ કહેવું હોય તે તમે હવે કહી શકો છો.’

‘હા—કહું છું ! પણ પહેલાં મને જરા પાણી આપો.’ જરાક સ્વસ્થાપૂર્વક બેસતાં તે ગંભીરતા સાથે બોલી.

મને લાગ્યું કે આમ હુકમ કરતી આ યુવતીમાં બિલકુલ વિવેક નથી. એને જ્ઞાન પણ નથી કે પોતે કેવી રીતે વર્તન ચલાવે છે. અને બે ચાર વાક્યો સંભળાવી જ દેવા એમ મને લાગ્યું. પણ મેં મારા વિચારો ઉપર કાળુ રાખ્યો. વધુ કંઈ જ બોલ્યા વગર મેં

મારા નોકરને ખૂબ પાડી. નોકર આવ્યો એટલે મેં એને પાણી લાવવાનું કહ્યું.

પેલી યુવતી મારા તરફ જોતી નહોતી. દિવાલ ઉપર લગાવેલી તાંજેતરની જ મારી મઢાવેલી છબીને એ નીરખતી હતી. હું એના આ વર્તનને પણ જોઈ રહ્યો.

‘ પેલી છબી તાંજેતરમાં જ પડાવેલી છે, નહિ ? ’ એની પોતાની અંગત વાત કરવા એ મારી પાસે આવી હતી. છતાં ય આમ સાવ વિચિત્ર રીતે મને એણે મારી અંગત વાત ઉપર પ્રશ્ન કર્યો.

છતાં ય હું મારી દૃષ્ટિએ લાગતાં વિવેકની દૃષ્ટિની મર્યાદામાં રહ્યો. મેં કહ્યું—‘ હા. ’

‘ ડોક્ટર ! તમે પરણ્યા નથી ખરું ને ? ’ વળી એણે એક નવો સીધો પ્રશ્ન કર્યો.

હું હવે મારા આવેશને કાબુમાં ન રાખી શક્યો. મારાં વધી જતાં શ્વાસોશ્વાસને એ જોઈ ગઈ. એ સમજી શકી હોવી જોઈએ કે હું હમણાં જ ગુસ્સે થઈ જઈશ. એટલે હું કાંઈ બોલું ત્યાં તો એણે આગળ પ્રશ્ન કર્યો—‘ ડોક્ટર ! મારાં જીવનની હું તમને વાત કહું છું. તમને વખત તો છે ને ? ’ એ એકલી સ્વસ્થ નહોતી બની. મારી સામે એ એક એના દરજ્જાને જાણે તેવી રીતે બેઠી. એના દરજ્જાને કેવા પ્રકારનો હોવો જોઈતો હતો એ હું એના માનસને સંપૂર્ણ પણે જાણ્યા સિવાય તો આજ શી રીતે કહી શકું ? પણ એ વખતે પહેલાં જ એણે વર્તણૂક રાખી હતી એ તો મને સાવ ઝેરવ્યાજખી જ લાગેલી. પછીથી એણે મને વખત છે કે નહિ એવો પ્રશ્ન કર્યો. અને એ મારી સામે સીધી તરફથી બેઠી. મને આ કારણથી એ એ વખતને માટે તો વિવેકી લાગી. વાહ—મેં પણ

મારી આ વાત કહેવાની રીતને બદલી કાઢી—ખરૂં ને ? ના. ના. હું પશુ હવે ભૂતકાળના બનેલા એ વર્તમાનકાળમાં આવી જઉં છું.

‘હા—મેં જ તમને આ વખતે બોલાવ્યા હતા—કેમ બૂલી ગયા ?’ સામાન્ય રીતે મારી સમજ પ્રમાણેનો એના પ્રશ્નને વિચિત્રતામાં સમજતાં મેં સામો પ્રશ્ન કર્યો.

‘હા. બરાબર છે.’ તે બોલી ઉઠી. પોતાની બૂલ એને સમજાઈ ગઈ હોય તેમ મને લાગ્યું હતું, પછી તે આગળ બોલવા લાગી.

‘જુઓ ડોક્ટર...આજ તમને લાગ્યું હશે કે મારે કોઈ જ દુઃખ નથી. પણ હું સાચું જ કહું છું ડોક્ટર હું દુઃખી છું. ખૂબ દુઃખી છું. મારાં દુઃખની સામે ઝંઝુમવાની મેં શકિત કેળવેલી છે. તમે કદાચ કહેશો કે ત્યારે તમે તમારાં દુઃખ સામે જ ઝંઝુમો ! એમાં મારી પાસે શા માટે આવ્યા છો. પણ ડોક્ટર ! દુઃખ એવી ચીજ છે કે એ ચોવીશે કલાક માનવ માનસ ઉપર સ્થાયી સ્થાને રહી શકે નહિ—ક્યારેક ક્યારે જ એ દુઃખની પરિસ્થિતિનો માનવીને અનુભવ થાય...’

હું એના સામું જરાક આશ્ચર્યથી જોઈ રહ્યો. આ યુવતી મને ગળ્ય—અળ્ય બેગંવાળી દેખાઈ. હું ઈન્ટર સાઈન્સ લઈ ડોક્ટર બનેલો. એટલે મને ખબર તો હતી જ કે જગતમાં ‘માનસ શાસ્ત્ર’ (Psychology) જેવું કંઈક હયાત તો છે જ. એ માનવ—શાસ્ત્રની યાદ સાથે જ મને થઈ આવ્યું કે આ યુવતી કોઈ ગળ્ય ‘માનસ શાસ્ત્ર’ હોવી જોઈએ. માનસ શાસ્ત્રનો મેં પૂરો અભ્યાસ તો હજુ સુધી કર્યો નથી, પણ માનવ માનસને અવલોકી અવલોકીને હું માનસ—શાસ્ત્રના બે ચાર પાનાઓના અર્થ સમજી શક્યો છું, એટલે મેં આના આવા વાક્યો સાંભળી પૂછ્યું.

‘તમારાં માનસ ઉપર અત્યારે દુઃખનું સ્થાન છે ?’

એણે તરત જ જવાબ આપી દીધા, ‘ના.’

‘તમે કહો છો તે પ્રમાણે તમે દુઃખી છો એ વાત તો સાચીને ?’ મેં ઉલટ તપાસ કરવા બેઠો હોઉં તે પ્રમાણે એને પ્રશ્ન કર્યો.

‘સાચી ભાષામાં તો માનવી એમ કહી શકે જ નહિ કે હું દુઃખી છું. ક્યારેક ક્યારેક હું દુઃખી અવસ્થામાં હોઉં છું એમ એણે કહેવું જોઈએ ! પણ આપણે જે જાતની સામાન્યતાને અનુભવીએ છીએ—એ સામાન્યતાને આપણે અનુભવીએ છીએ માટે આપણે કહી શકીએ છીએ કે હું દુઃખી છું !’

‘એ સામાન્યતાને આપણે શા માટે અનુભવીએ છીએ ?’ આવી બુદ્ધિશાળી યુવતી માટે મને ખૂબ માન ઉત્પન્ન થયું. તેને મેં પૂછ્યું.

યુવતીએ કેાણ જાણે શાથી એક નિશ્વાસ નાખ્યો. પણ હું સમજી શક્યો—એણે શા માટે નિશ્વાસ નાખ્યો હતો. એ બોલી— ‘ડોક્ટર, મને...મારી બુદ્ધિ ઉપર સૌ ખુશ થાય છે. એમને બધાને મારી સાથે ચર્ચાઓ કરવાનું પણ ખૂબ મન થાય છે, પણ ડોક્ટર— ડોક્ટર—દુનિયા દંબી છે. દુનિયા ખરાબ છે. દુનિયા જ માનવીને નિરાશાવાદી બનાવી દે છે. મારી બુદ્ધિ ઉપર ખુશ થઈ તમારી માફક જ બધાં મારી સાથે વાત કરે—બધાં મને પૂછે—પણ માફ...’

માફ સ્વમાન હણીઈ ગયું. મેં તરત જ એ યુવતીને રોકી— મેં એને કહ્યું, ‘કુમારિકા ! તમે હજી મારા સંબંધમાં આજે જ આવો છો. અને આજે ને આજે જ તમે બૂલથી પણ મારા વિષે અભિપ્રાય આપવા જવ છો. તમે બૂલ કરી બેસશો એમ હું કહેતો નથી. પણ આપણે...’

‘ડોક્ટર ! હું તમારી કાઈ વાત સાંભળવા ઈચ્છતી નથી. હું તો તમને મારી વાત કહેવા આવી છું. મને માફ કરજો. હું તમારા વિષે કોઈ અભિપ્રાય ઉચ્ચારતી નથી. તમારા વિષે મેં કાઈ અભિપ્રાય ઉચ્ચાર્યો નથી. માનવ માનસના સામાન્ય ધોરણ અનુસાર હું બોલતી હતી. બોલું છું.’ કંઈક દુઃખી ચતાં યુવતી બોલી.

હું જરા વધુ આશ્ચર્ય પામ્યો. આ યુવતી મને સાવ વિચીક્ષણ લાગી. મને લાગ્યું કે બસ—ફક્ત એ બોલ્યાં કરે એને જ સાંભળી લેવામાં મજા છે.

મેં કહ્યું, ‘સાફ તમે આગળ કહો.’

‘શું કહું ડોક્ટર ! મારી વાતને સાંભળી લીધા પછી, તમારી જીજ્ઞાસાવૃત્તિને સાંભળી લીધા પછી...’

‘પછી હું એની યોગ્ય કદર કરીશ.’ મેં એને મારા જીવનનો મુખ્ય આદર્શ નીતિમયતા વિષે જણાવ્યું. એ હસી પડી. એના હાસ્યમાં હલાહલ કટાક્ષ હતો. એણે એના મુખને સખત બનાવ્યું. તે બોલી ઉઠી.

‘મહાશય—ડોક્ટર મહાશય ! તમે જૂઠું બોલો છો ! તમે મારી યોગ્ય કદર કરી શકો એમ નથી. મારી યોગ્ય કદર કરી શકો એમ નથી. મારી યોગ્ય કદર કરવા જેટલી તમારામાં તાકાત પણ નથી. તમે જેને મારી યોગ્ય કદર કરવાનું કહો છો—તેને હું તમે મારો યોગ્ય રીતે કે અયોગ્ય રીતે લાલ ઉકાવવાના છો—એમ કહું છું. માફ કરજો. તમે સંયમમાં રહેજો.’ યુવતીએ વળી નિશ્વાસ મૂક્યો. તે બોલી.

યુવતીની સાથેની આટલી વાતચીતથી હું એક વસ્તુ જોઈ શક્યો. આ યુવતીનું માનસ એવી રીતે ઘડાયું હતું કે એ મને નિરાશાવાદી લાગી. એટલું હું સમજ્યો એટલે મેં તરત જ એને

કહ્યું, ‘કુમારી, તમારાં આવાં વિચિત્ર આદર્શોને હું સાંભળવા ઇચ્છતો નથી. તમારે જે કંઈ કહેવું હોય, તમારે મારી સાથે જે કંઈ વાતચીત કરવી હોય, તે મને જણાવો. પછી મને ઠીક લાગશે એમ હું કરીશ.’

મારા આવાં મારી દૃષ્ટિએ આદર્શોની રીતે બોલાએલાં શબ્દો એણે સાંભળ્યા. પણ વાહ ! એ મને બહુ જ લાગણી પ્રધાન દેખાઈ. તે બોલી.

‘ડોક્ટર ! હું માનતી જ હતી. તમે મને ધમકાવી નાખશો. તમે મને દબાવશો. તમે—તમે જ મને વધારે દુઃખી કરવાના. ભલે—કંઈ નહિ—જેવું માંડે નસીય.’

એના માનસ સુધી ઝડપથી પહોંચી, જોઈ, પોતે કયો જવાબ આપવો એ નક્કી કરી નાખતી હતી. મેં પ્રશ્ન કર્યો અને તરત જ એ બોલી ઉઠી—

‘મહાશય, તમે મારી વાત જાણવા ઇચ્છો છો ને ?’

એની બુદ્ધિ માટે તો મને ક્યારનું માન ઉત્પન્ન થયું હતું. એની આવી બુદ્ધિ ઉપર હું વધુ ખૂશ થયો. મેં તરત જ ઉત્તર આપી દીધો, ‘હા.’

અને આ યુવતી એકદમ ખૂશ થઈ ગઈ. એની એ ખુશાલીને એના મુખ ઉપરના ફેરફારોથી હું જોઈ શક્યો. મને ન સમજાયું. હું ગુંચાયો—પણ ત્યાં જ મને ખબર પડી ગઈ. આ નિરાશાવાદી યુવતી શું ઈચ્છી રહી હતી.

મેં તેને તરત જ પ્રશ્ન કર્યો, ‘તમે લગ્ન કરેલાં છે ?’

પણ વાહ ! કલ્પનાવિહારી આ યુવતીનું મુખ વળી પાછું. દુઃખમાં નિરાશાવાદીમાં ફેરવાઈ ગયું. તેણે જવાબ આપ્યો, ‘ના.’

વળી હું વિચારમાં પડી ગયો. એણે લગ્ન નથી કરેલાં એ

જાણી મેં કંઈક કંઈક કલ્પનાઓ કરી નાખી. એના નિરાશાવાદને હું સમજી ગયો હોઉં એમ મને લાગ્યું. મેં એને કહ્યું. ‘ત્યારે તમે લગ્ન કરી નાખોને.’

‘હા. જન્મી છું તો લગ્ન પણ કરીશ.’ પેલો નોકર પાણી આપી ગયો હતો. પાણી પીતાં પીતાં એણે કહ્યું.

એની આવી નિરાશ તરફ મને ખૂબ જ અલગમો આવી ગયો. હું હંમેશા પ્રત્યેક માનવી માને છે તેમ ઉત્સાહમાં એને પ્રેમની લાગણીઓ-આપણી ઊર્મિઓને કાણમાં રાખી દમામભર-ઉત્સાહ સાથે જીવનને જીવવામાં માનતો હતો-એટલે મેં એને તરતજ કહ્યું, ‘આપણે આપણી લાગણીઓને કાળમાં રાખી સફળતાને જ મેળવવાના છીએ એમ માની જીવનને જીવવું જોઈએ, તમારાં જેવાં નિરાશાવાદીઓ મને બિલકુલ ગમતા નથી.’ ધીમે રહીને છેલ્લે છેલ્લે એ વિષેનો મારો જાણે હું અભિપ્રાય આપી દેતો હોઉં તે પ્રમાણે મેં એને કહ્યું.

‘હા. ડોક્ટર ! એ હું સમજી શકું છું.’ આટલું બોલી એ ચૂપ બની ગઈ.

વળી મારો એના વિષેનો અભિપ્રાય બદલાઈ ગયો. એના આવા જવાબથી મેં એને અભિમાની ગણી કાઢી. મેં કહ્યું, ‘ડીક. તો મને કહો. તમે ક્યાં રહો છો ? તમારા કુટુંબમાં કોણ કોણ છે ? તમારી હિંમર ફેટલી ? તમારો અભ્યાસ ક્યાં સુધીનો છે ? તમે હાલમાં બેસાડો જેવી રીતે ઘરમાં જ બેસી રહે છે તેમ ઘરમાં જ બેસી રહો છો કે...’

‘ડોક્ટર—તમારાં પ્રશ્નો મેં સાંભળી લીધા છે’ તેણે બોલવાની સફાવત કરી. ‘તમને હું કહું છું હું તમારી પછીના સાતમા નંબરના—એટલે સત્તાવીશ નંબરના બંગલામાં રહું છું.’ એને મેં સાંભળી. મારા બંગલાનો નંબર વીશ હતો. એના આટલા જવાબને જોઈ મેં એને પૂછ્યું, ‘ત્યારે તમે તો મારી નજરમાં હમણાથી જ, તમને તો હું બે દિવસથી જ ઝાળખું છું...’

‘હા. ડોક્ટર હું એ બહુ ચ કહીશ. હું એ બહુએ તમને કહેવક માવી છું. સાંભળજો—અને...હા. વચ્ચે કાંઈ જ ન પૂછવું એવેક મને હું કુકમ કરતી નથી. તમને કાંઈ કાંઈ જ પૂછવા જેવું લાગે ॥ બલે પૂછજો—હું એનો ખુલાસો જરૂર કરીશ. ’ કુમારિકા કંઈકે ત્ર અને એમ હું ઈચ્છતો હતો—એટલે હું જરા ખુશ પણ થયો.

સુકલકડી એ કાયાએ બોલવાની શરૂઆત કરી. ‘હું એક ભીમંત કુટુંબમાં જન્મી છું.’

વાહરે ! બસ ! તો તો પછી એને પ્રેમનું જ દુઃખ હોવું જોઈએ. ની ભૂમિએ સંતોષાતી નથી. એજ એને દુઃખ હોવું જોઈએ. કષ્ટપના કરી. હું મનમાં જરા હસ્યો પણ ખરો. મારાં એ હાસ્યને જો જોયું પણ ખરું. પણ એણે કાંઈ જ પરવા કર્યા સિવાય આગળ ચલા માંડ્યું.

‘મારે બધી વાત તમને કહેવી છે એટલે જ તમને હું કહું છું !’ વળી ? મારી પાસેથી એને શો લાભ ઉઠાવવાનો હશે ?—હું ચ ચૂપ રહ્યો—એને બોલવા જ દેવી એ ઠીક છે એમ મેં માન્યું.

પછી તેણે આગળ બોલવાની શરૂઆત કરી, ‘મારી પાંચ ની ઉમરે મારી માતા સ્વર્ગવાસ પામી.’

દુઃખી વ્યક્તિઓને શાં શાં દુઃખો સાથી હોય છે તેનો મને ડોક તો અનુભવ હતો એટલે એના આ શબ્દોની મને કોઈ વાઈ ન લાગી.

‘એ વખતે મારા બાપુ અમેરિકામાં હતા.’ તેણે કહ્યું.

હું હવે તો એકદમ સ્વસ્થ બની ગયો. તે કોઈ ઉમદા-ઉચ્ચ દુઃખની હોય તેમ મને લાગ્યું. એની વાત સાંભળવા જેટલો પણ વેક લાખવાની જરૂરિયાત છે એમ પણ મને સમજાયું.

તે મારાં મુખ અને મારાં પ્રત્યેક હલન-ચલનને જોતી હતી. હું જોઈ શક્યો, એ એ મારા હલન-ચલનને સમજતી હોય

તેમ લાગ્યું—પણ એની કાર્મજ દરકાર કર્યા સિવાય એણે આગળ કહેવા માંડ્યું.

‘ મને ખબર નહોતી પડતી. હા. જરૂર હું કહી શકું છું ડોક્ટર કે એ વખતે દુનિયા મને વિચિત્ર લાગતી હતી એમ હું આજે કહું છું. મારામાં વસ્તુને નિરખવાની દષ્ટિ-લિન્નતા આવી ગઈ છે...પણ ના. ના. કદાચ આવતી કાલે હું એવી એની એજ વસ્તુને જુદી રીતે અવલોકતી હઈશ. ડોક્ટર, હું માફ જીવન કહું છું—માફ જીવન...’ અને વળી કુમારિકાના મુખ ઉપર લાગણીના ભાર દોડી આવ્યા. મારાં મસ્તાન બાંધાને એ જોઈ રહી હતી. મેં એને આમ જોતી અટકાવવા જરાય પ્રયત્ન ન કર્યો.

એ એ જોતી જ હતી ! અને એ હસી ! જાણે એમ તો નહિ કહેતી હોય કે, ‘ ડોક્ટર ! આપણા બન્ને વચ્ચેના પ્રેમની શરૂઆત થાય છે ! ’ પણ એ હસી છતાંય હું ન હસ્યો એટલે એણે એની શબ્દાવલીને આગળ ચલાવવા માંડી.

‘ ડોક્ટર તમે લગ્ન નથી કર્યા તેની મને ખબર છે. તમારી ઉંમર પાંત્રીસ વર્ષની છે તે પણ હું જાણું છું...’

મારી ગંભીરતા હવે વધુ વખત ટકાવવી મને યોગ્ય ન લાગી, એના જીવનની એ વાતો કહેવા આવી છે કે મારા જીવન વિષે પૂછવા, એ વિષે હું એને શેષમાં ને શેષમાં પ્રશ્ન કરવાનો વિચાર કરતો હતો—ત્યાંજ તેણે બોલવાનું વળી ચાલુ રાખ્યું—

‘ તમે શેષે ન ભરાશો ડોક્ટર, તમને હું લગભગ ત્રણેક વર્ષથી યોગજીવું છું—તમારા માટે મને ખૂબ માન છે. તમને કદાચ વિચિત્ર લાગતું હશે ડોક્ટર—કે મારા જીવનની વાત કહેવાને બદલે વળી હું તમારા જીવન વિષે બોલવા માંડી ગઈ છું—પણ મને માફ કરજો... મારા જીવનની જ એ વાત છે, એમ તમે માની લેજો. કેમ ડોક્ટર ?

અરે તમે તો મારા ઉપર ગુસ્સે થઈ જશો કે શું?...ના. ના. ડોક્ટર એવું ન કરશો—’ એને આમ જુદી જુદી રીતે જુદા જુદા શબ્દોમાં બોલતી જોઈ મને પહેલાં તો એકદમ એની બુદ્ધિ ઉપર વહાલ ઉત્પન્ન થયું. ધડીમાં રોષ અને ધડીમાં બુદ્ધિ ઉપર વહાલ એમ હું એના શબ્દો વચ્ચે ઝોલા ખાવા લાગ્યો. પણ મારી બુદ્ધિએ તરત જ એક નિર્ણય કરી નાખ્યો હતો. આ યુવતી જેટલી બુદ્ધિ-શાળી છે એટલી જ એનું કામ કાઢી લેવામાં એ ચતુર છે. જગતનો મોટો ભાગ આવા ચતુરોને દંભીઓ પણ કહે છે. જગતનો મોટો ભાગ એમને દંભીઓ પણ કહે છે. કારણ કે જગતનો મોટો ભાગ સામાન્ય બુદ્ધિને ધરાવનારાઓને વધારે બુદ્ધિ ધરાવનારાઓ સમજાવી પટાવી એમનો લાભ ઉઠાવી જાય એમાં શી નવાઈ છે? એમાં બિચારો પેલો બુદ્ધિશાળી શું કરે? સામાન્ય બુદ્ધિવાળાને એ બુદ્ધિ-શાળીનું વર્તન દંભી લાગ્યું!

મને આમ વિચારતો જોઈ એ કુમારિકા તરતજ બોલી—
‘ ડોક્ટર, હું દંભી નથી. દંભી જેવી વસ્તુ જ જગતમાં નથી—
અલબત્ત. એ દંભી ક્યારે જગતમાં નથી હોતો તે સમજવાની પણ જરૂર છે. સમાન બુદ્ધિના માનવીઓ એક બીજાને મળે તો એમાં દંભ જેવું કંઈ જ રહેતું નથી—પરંતુ ડોક્ટર—ઓછી બુદ્ધિવાળો અને એનાથી વધારે બુદ્ધિવાળો એમ સામ-સામ બે જણા ભેગા થાય તો દંભ જેવું કંઈક પેલાં ઓછી બુદ્ધિવાળાને વધારે બુદ્ધિવાળામાંથી દેખાય.’

હું જે કંઈ વિચારી ગયો હતો એજ શબ્દો મેં આ કુમારિકાના મુખે સાંભળ્યા. એની અવલોકન શક્તિ મને અશ્ચર્ય લાગી, એ યુવતી શક્તિશાળી હતી એ તો હું ક્યારેનાય કદંબી ચૂક્યો હતો પણ મને હવે તો એની આ દંભ ઉપરની વિચિત્ર કિંદ્રુફી વિષે ઓખવટ કરવાનું મન થયું—મેં એને પ્રશ્ન કર્યો—

‘ મને તમે બોલ્યાં એમાં સમજ ન પડી. મને દાખલો આપીને સમજવોને—’

‘ ડોક્ટર તમે જુહું બોલો છો ! ’ એકદમ એ યુવતી જરાક ખિન્નતી હોય તેમ ઢાંગ કરતાં બોલતાં પછી આગળ કહેવા લાગી—

‘ જુઓ—ડોક્ટર, છતાંય તમારે જાણવું હોય કે મારી દંભની એ ફિલ્સુફીમાં સત્ય છે કે કેમ તે હું સમજવું છું. ’

‘ તમે ડોક્ટર છો એટલે અને તમારી ખ્યાતિના આધારે હું એટલું તો તમને ચોક્કસ કહી શકું છું કે તમને શ્રીમંતોના અનુભવો હશે. જાત મહેનતથી આગળ આવેલ, શ્રીમંત અનેક આદમીના આંતર-આત્માને પ્રશ્ન કરવામાં આવે તો એ એનો જવાબ આપશે. દમડાવી દમડાવી અને ભારે શબ્દો વાપરી એણે કેટલાંય ગરીબોને દુઃખી કરી તેની પાસેથી તેણે તેના શ્રમે દૌલત મેળવી હશે, વળી પાછી એ વ્યક્તિ બુદ્ધિશાળી છે માટે અહીં એની એક વિચિત્ર દલીલ આવવાની જ. એ ગરીબોએ અમારી સામે બળવો કેમ ન કર્યો—એમનામાં શક્તિ હોય તો એ શ્રીમંત અને—અમારી ક્યાં ના છે ? જેની બુદ્ધિ તેનું બળ. જેની શક્તિ તેનું શાસન. આટલેથી પણ ડોક્ટર જે તમને મારી વાત ન સમજતી હોય તો મને જણાવો. ડોક્ટર ! જીવનમાં મેં ધણુંય સહન કર્યું છે—મેં એકલું એ સહન કર્યું નથી. સહન શક્તિને કેળવતાંની સાથે ઉત્પન્ન થએલી અવલોકન શક્તિ વડે મેં મારા અને બીજાંઓના જીવનને પણ અવલોક્યું છે. જે કે ડોક્ટર ! એક વાત તો સાચી જ છે. માનવીમાં શ્રદ્ધા હોવી જોઈએ. એકલી એનામાં શ્રદ્ધા હોય તો પણ તે એના ધાર્યા કાર્યોમાં વિજયી નીવડી શકે. મને જીવનની શરૂઆતથી જ એક શ્રદ્ધા હતી. દુઃખો પડતા હતા ત્યારે ગમે તે રીતે જીવનને ટકાવી શકી ગમે તેવાં દુઃખોને દૂર કરવાં...’

‘પણ તમારાં દુઃખો—તમારે જે કાંઈ કહેવું—બલે બલે—તમે આજ કહ્યા કરો.’ મને થઈ આવ્યું કે હું એના દુઃખો શાં છે એ પૂછું—પણ વળી લાગ્યું કે એ તો એ કહેવા માટે આવી જ છે. ત્યાં વળી વચ્ચે ખોલું છું એટલે એની જે બુદ્ધિભરી વાણી છે તે અટકી જશે, એમ લાગતાં હું ઝટ અટકી ગયો.

પણ વળી કુમારિકાએ એના શબ્દોને ફેરવી નાખ્યાં—તે કહેવા લાગી, ‘તો ડોક્ટર ! દંભ એટલે શું એ તો તમે જાણો છો; ખરૂંને ?’

‘ખાસ તો નહિ—પણ હું માનું છું ત્યાં સુધી દંભની વાર્તા આટલેથી અટકતી નથી. સામાન્ય કુટુંબે—આમ વર્ગમાં પણ દંભને સ્થાન છે.’ મેં કહ્યું.

‘એમ, તો પછી જીવનને ટકાવવાનું છે, ગમે તે રીતે દંભ નથી કે છે—એમ કહી જીવન જીવી શકાય છે. બાકી તો—’

‘જે છે તેજ જગતમાં રહેવું જોઈએ નહિ ?’ હું હસ્યો.

‘ના, હું એમ કહેતી નથી—પણ જો જેને આપણે આજ જીવનમાં દંભ કહીએ છીએ તેને દૂર કરવાની વાત આપણે અત્યારે કરી અને પછી માનો કે એ પ્રમાણે આપણે એ દંભને દૂર કરી નાખીએ—તો જગતમાં જીવન શક્ય લાગે છે ?’

‘તો તો પછી આ તમારી દંભની ચર્ચાને અહીં જ અટકાવી દો.’ મેં હસી પડતાં કહી નાખ્યું.

‘નીતિની મર્યાદાને દંભ ન ઓળંગી જાય એટલું જ બચ્ચ નથી ?’ કુમારિકા પણ બુદ્ધિશાળી લાગી.

‘પણ નીતિનો અંશ—વફાદારીનો અંશ પણ માનવીમાં હોય છે. ક્યારેક એ નીતિને વશ બની જતાં એ દંભને કદીએ પોતાના માનસમાં આગળ નથી આવવા દેતો હોતો.’ મેં પણ હવે એની

સાથે જો આ ચર્ચામાં ઉતર્યા છીએ તો બરાબર ચર્ચા કરવી એમ નક્કી કરી નાખતાં વિચારી આટલું કહ્યું.

‘તમારી વાત સાચી. તો મને કહેા એ નીતિને ક્યારે ભૂલી જાય છે? દંભની-અનીતિની ક્યારે શરૂઆત કરે છે?’

‘નીતિ એના જીવનને પોષણ નથી આપતી એમ એને લાગે ત્યારે. નીતિના કારણે પોતાનો જગત લાભ ઉઠાવે છે એવું એને લાગે ત્યારે. નીતિના ઉપરનો એનો વિશ્વાસ જ્યાં ઉઠી જાય ત્યાં એની મેજે એને ન સમજાય એવી રીતે એનામાં અનીતિ પેસી જાય છે.’ મેં કહ્યું.

‘તો પછી એના માટે શું થઈ શકે? માનવી શું કરે તો એ જીવન ટકાવી શકે, દંભને દૂર રાખી શકે?’ અને વળી એણે મને આમ પ્રશ્ન કર્યો.

‘નીતિ ઉપર જીવન ટકાવવા માટે એણે નીતિ ઉપર વિશ્વાસ રાખવો રહ્યો-અગર તો પછી નીતિને હાથમાં રાખી જો એ માનવીમાં બુદ્ધિ હોય તો અનીતિમાન સામે કપટી બની પોતાની બુદ્ધિથી એનો વિશ્વાસ જાળવી રાખી છેવટે પોતાની નીતિનું એને ભાન કરાવવું. પણ આવું તો બાગ્યે જ માનવી કરી શકે. પોતાનામાં બુદ્ધિ છે. એ બુદ્ધિને બહાર લાવતાં આવડવું જોઈએ. પોતાની એ બુદ્ધિ—પોતાની એ શક્તિ છે. પોતાની એ શક્તિ એજ પોતાની શ્રદ્ધા છે. એ શ્રદ્ધા સાથેની પોતાની ભાવનાઓથી માનવી મહાન બને છે. એના જીવનમાં એ સફળ થાય છે.’ હું પણ હવે એની સાથે જીવનની આ નીતિ અનીતિની વાતો કરવામાં મશગુલ બની ગયો હતો. મેં એને એના સામું જોતાં જોતાં જાણે મને બોલવામાં કોઈજ મુશ્કેલી નથી નડતી એમ બતલાવતાં આટલું કહ્યું.

‘ડોક્ટર! હું પેલો પ્રશ્ન ફરીથી પૂછું છું. તમે જુસ્સે ન

યશો. તમે લગ્ન કર્યા છે ?—ના. ના. ના. હું એ જાણું છું. મને એ પણ ખબર છે કે તમારી ઉંમર પાંત્રીસ વર્ષની છે. ’પહેલાં એ ખોલી ગઈ હતી. એના એ શબ્દો એણે ફરીથી ઉચ્ચાર્યા.

‘તમે આમ મારી સાથે લાગણીવશ બનીને કેમ બોલો છો ? તમારે કાંઈ ખાસ દુઃખ તો નથોને ? જુઓ મારી વાત સાંભળો. તમને જે ક્ષય થયેલ છે તે તો મટી જશે.’

‘ડોક્ટર—હું એ જાણું છું. તમે જાણો છો ડોક્ટર ? હું તમને ત્રણ વર્ષથી ઓળખું છું.’

‘ચાલો એ બધી વાતને હમણાં જવા દો. તમારાં જીવનની વાત કહો.’ હું સમજી ગયો હતો કે તે મારા તરફ પ્રેમની નજરે જુએ છે. એ માફ દિલ ઈચ્છે છે, એટલે મેં એને એની વાત કહેવાની વાત આગળ કરી. એનું માનસ બીજી દિશામાં વાળવાનો મેં પ્રયત્ન કર્યો.

એણે એક નિશાંસો નાખ્યો. હું એ જોઈ શક્યો. છતાંય એના તરફ લાગણીવશ નહિ બનતાં એને મેં બોલવાનું, એના જીવનની વાત કહેવાનું ફરીથી કહ્યું. અને એણે તે માની પણ લીધું, તે બોલવા લાગી.

‘હા. ડોક્ટર. હું મારાં જીવનની એ વાત કહેવા માટે તો અહીં આવી છું. એ વાત તો કહીશ. જરૂર કહીશ—પણ’ એ અચકાતી હતી. મને એના માટે ખૂબ માન ઉત્પન્ન થયું હતું. એ દુઃખી હોય અગર ન હોય પણ એનામાંની બુદ્ધિવાળું એનું વ્યક્તિત્વ મારા ઉપર સુંદર અસર કરી ગયું હતું. એને અચકાતી જોઈ એની લાગણીઓ ઉપર હવે બિલકુલ તિરસ્કાર દર્શાવ્યા સિવાય મેં એને કહ્યું. ‘તમે મારાં તરફ લાગણીઓમાં ન ખેંચાવ એમ હું ઈચ્છું છું. તમારે જે કાંઈ કહેવું હોય તે કહો. તમને મારાંથી બનતી તમામ મદદ આપવાને હું રાજી છું.’

પણ પેલી કુમારિકા ચૂપ બની ગઈ હતી—મેં એ જોયું. મને લાગ્યું કે મારાં ઉડતા આવા શબ્દોથી તો એની વેદનાને એ ડબ્બાવી દે છે. એ કાંઈજ મને કહેશે નહિ, અને વેદનાને દબાવી રાખતાં એ વધારે દુઃખી થશે. કદાચ વેદનાને દબાવી રાખતાં એ વધારે દુઃખી થશે. કદાચ વેદનાને દબાવી રાખે તો તે કદાચ ઝિર્મિ ઉપરના કાળુ રાખવાના આદર્શની દૃષ્ટિએ સાફ—પણ એના હૈયાનું દુઃખ ?

મારા દિલમાં એના માટે ભાવ ઉત્પન્ન થયો. મને એનું એવું લાગણીભર્યું મુખ જોઈ પૂછવાનું મન થયું—અને મેં એને પૂછ્યું.

‘તમને મારા માટે આટલી બધી મમતા—આટલી બધી લાગણીઓ શા માટે છે ? મને એ બિલકુલ સમજતું નથી. તમારાં કહેવા મુજબ માની લઉં છું કે તમે મને ત્રણ-ચાર વર્ષથી અહીં નજીકના જ બંગલામાં રહો છો એટલે પીછાનતા હશે. પણ...’

‘પણ—કાંઈ નહિ ડોક્ટર ! મારાં જીવનની વાત જ તમે સાંભળી લોને. પછી તમને મારો સંપૂર્ણ ખ્યાલ આવી જશે. જુઓ મેં તમને કહ્યું. મારાં બાપુ હું જ્યારે પાંચ વર્ષની હતી ત્યારે અમેરિકામાં હતાં. મારી માતાનું અવસાન થયું ત્યારે પણ તેઓ અમેરિકામાં જ હતાં. ત્યાં તેઓ શું કરતાં હતાં તેની મને ખબર પછીથી પડેલી. મારાં એક નજીકના પિત્રાઈ કાકા હતા. એ કાકાએ મારા પિતાને મારા વિષે પત્ર લખ્યો હતો. માફ શું કરવું એ તેમણે જણાવી દેવું એમ એમણે એ પત્રનો જવાબ ન આપ્યો તેના બીજા પત્રમાં લખ્યું. પણ કોણ જાણે કેમ—મારા પિતા ત્યાં જીવતા હશે કે કેમ—એ એક પ્રશ્ન પછી તો મારા કાકાને મૂંઝવવા લાગ્યો. આથી એમણે પછી મારા પિતાને એમના જવાબો ન આવતા છતાંય બીજા ઉપરા-ઉપરી ચાર-પાંચ પત્રો લખેલા પણ કાંઈજ જવાબ નહિ. મારા એ કાકાને મારા ઉપર હેત નહોતું એમ તો હું ન કહી શકું. પણ તેઓ ખૂબજ ગરીબ હતા.’

એના આટલા શબ્દો સાંભળ્યા—એના માટે મને જે કાંઈ માન હતું તે એથી લગારે ઓછું ન થયું. મેં ધણાય એવાં ગરીબ પોષક શ્રીમંતોને જોયાં છે કે જેઓ ગરીબ બુદ્ધિવાન હોવા છતાં તે ગરીબ હોવાને—કારણે જ માન મેળવી શકતો નથી. માન તો શું પણ એનામાં બુદ્ધિ હોય તેના પ્રમાણમાં પણ કાંઈજ તે પામી શકતો નથી. અલખત—આના માટે તો બુદ્ધિશાળી વર્ગે શ્રીમંતો સામે બળવો જ કરવો રહ્યો. એ બળવો હિંસકરીતે કરવાની હું તો કોઈને સૂચના આપતો જ નહિ. અરે અત્યારે પણ કોઈને એમ કહેતો નથી કે તમે શ્રીમંતો સામે લાઠી લઈને ધુમો—પણ હું તો એમ કહું છું કે જે ગરીબ—બુદ્ધિશાળી વર્ગમાં પોતાની લાયકાત મુજબ પોતાને સ્થાન નથી એમ લાગી જાય તે બુદ્ધિશાળી વર્ગે પોતાનામાંની લાયકાત પોતાની બુદ્ધિથી શ્રીમંત શેઠીઆ આગળ રજૂ કરવી. છતાંય એ લાયકાત મુજબ પોતાને સ્થાન ન મળે—તો નીતિને જળવી રાખતાં પોતે તેઓનો સામનો કરવો. બુદ્ધિશાળી વર્ગ માટે આમાંનું કાંઈજ અશક્ય નથી. આ વખતે મને મારાં પોતાના જીવનની એક વાત યાદ આવે છે. હું જ્યારે વીશેક વર્ષનો હતો ત્યારે મારા એક ગરીબ મિત્રની સાથે હું એક શ્રીમંતને ઘેર એને નોકરી અપાવવા માટે ગયો હતો. એ શ્રીમંતે એ મારા ગરીબ મિત્રની સાથે પહેલા તો વિવેકી બની બધી વાતચીત કરી. એ બધો વિવેક એમણે શાથી વાપર્યો હતો એ હું સમજી શક્યો હતો. એ વિવેકના કારણમાં હું કહી શકું કે ત્યાંની મારી હાજરી હતી. મારા બાપુ પણ એ વખતે ડોક્ટર જ હતા—એ શ્રીમંતને હમેશાં—હા. લગભગ હમેશાં મારા બાપુની જરૂર પડતી જ—અટલે એ શ્રીમંત મારા બાપુને બરાબર પીછાનતા હતા, પેલા મારા મિત્રે હજી પોતાની ગરીબાઈ વિષે લગારે વાત નહોતી કરી. પોતાના અનુભવો અને પોતાની આવડત ઉપરની જ બધી વાતો એણે એ શ્રીમંતને કહી હતી. એ શ્રીમંતે મારી હાજરીને લીધે અને એના આવા અનુભવો અને વિવેકને લીધે એના

માટે સારો મત બાંધી એને રૂપીઆ પિસ્તાલીશ માસિક આપીશ એમ પણ કહ્યું, મારા મિત્રની ઉંમર પણ મારા જેટલી એટલે લગ-લગ વિશેષ વર્ષની હતી. પછી એ શ્રીમંતે બીજા દિવસથી મારા મિત્રને તેમની પેઢીએ નોકરી માટે આવવાનું કહ્યું. ત્યારપછી અમે ત્યાંથી ચાલ્યા ગયા. બીજો દિવસે મારો મિત્ર ત્યાં કામ કરવા માટે ગયો. થોડા વખત ઉપર જ એની માતા અવસાન પામેલી હતી. એટલે મારો એ ભાઈબંધ લાગણીવશ બની ઉદાસ ચહેરે જ કેટલાક દિવસથી ફરતો હતો. દુઃખની લાગણીઓ કાંઈ એવિશે કલાક કાંઈ પણ માનવીના મુખ ઉપર રહેતી નથી. ન્યારે એ એની માતાની યાદમાં સપડાઈ જતો ત્યારે એ એના માનસ ઉપરનો કાળૂ ગૂમાવી બેસતો. એ ઉદાસ બની જતો. કાલુ જાણે કેમ એ કાંઈ જ સમજ્યો નહિ, અને એણે મન ઉપર કાળૂ રાખ્યો નહિ. એનું પરિણામ છેવટે આ આવ્યું. એ પેઢીની અંદર જ એ પ્રમાણે ઉદાસ થઈને બેઠો. પેલા શ્રીમંત શેઠની એ વખતે હાજરી હતી. તેમણે એ ઉદાસીનતાને જોઈ. પહેલો દિવસ જ હતો એટલે તેઓ કાંઈ બોલ્યા નહિ. ત્યારપછી પંદરેક દિવસ ચાલ્યા ગયા. એની ઉદાસીનતાને લઈને એ બીજા કામમાં એના માનસને ઉતારી શક્યો નહિ. એનું પરિણામ— પેઢીના કાર્યમાં એણે કહી હતી એવી લાયકાત નથી એમ પુરવાર થયું. શ્રીમંત શેઠ એની ઉદાસીનતાને સમજતાં હતાં. કંઈક કારણ હશે—અને એ કારણને દૂર કરી શકાય તો સારું. એમ માનીને એમણે મારાં એ મિત્રને પોતાની પાસે બોલાવ્યો મારા મિત્રના જીવન વિશે પૂછ્યું. અંગત જીવન વિષે. મારા મિત્રે એ વાત કહી. પોતાની ગરીબાઈ વિષે પણ તેણે જણાવી દીધું. અને વાતવાતમાં પેલા શ્રીમંતે એમ પણ જણાવી દીધું કે મારા મિત્રને પહેલાં ન્યાં કામ કરતો હતો ત્યાં ફક્ત વીશ જ રૂપીઆ પગાર હતો ! બેલ ખલાસ ! આ શ્રીમંત મહાશયે મારા મિત્રને ધીમે રહીને કહી દીધું— ‘ત્યારે હું તમને આવીશ જ રૂપીઆ પગાર આપીશ—જુઓને તમને :

કામ કરતા પણ ક્યાં બરાબર આવડે છે.’

મારા મિત્રને તે વખતે તો સખ્ત લાગી આવતું. તે કાંઈ ન બોલ્યો. પોતાની પરાધીનતા—એને સાલી. એને અહીં ધીમે ધીમે શુલામી જેવું લાગવા માંડ્યું. એ વખતે તો એ એ શ્રીમંત ઉપર ખૂબ જ ઉશ્કેરાઈ ગયો હતો—એટલે તેણે મારી પાસે આવી એ શ્રીમંતની આવી બદમાશી માટે મને બાંધું કહી નાખ્યું. હું એની બિમ્બિએને કે જેને એ સમજી નહોતો શકતો તેને સમજતો હતો—જાણતો હતો. એટલે મને તો સ્પષ્ટ જ જણાઈ ગયું હતું કે આ બાઈસાઈનું મન કામમાં ચોંટતું નહોતું એટલે અને પેઢીમાં એ બાઈસાઈને આમ તો પિસ્તાલીશ રૂપિયાનો પગાર આપવામાં આવે તો પોષાય એમ નથી એમ લાગવાથી જ એ શ્રીમંતે એ મહાશયને આમ સ્પષ્ટ બાવીસના પગારે ઉતારી પાડ્યા હશે. પછી તો પેલો મારો બાઈબિંધ ખૂબ ઉશ્કેરાયેલો રહેવા લાગ્યો. એનું કામ પણ એ બરાબર કરવાનું બૂલી ગયો. શ્રીમંતનો મિત્રજ ગયો. તેને રાજીનામું મળી ગયું. એકંદર રીતે તો આ વસ્તુ યોગ્ય હતી. પણ એ બંને જણાના આવા જુદાં જુદાં વર્તનોમાંથી સૂર નીકળે છે. Co-operation—એમ બીજાની સહમતી વગર કાંઈ જ કાર્ય શક્ય નથી. બીજું ગરીબને શ્રીમંતની આગળ આમ વર્તન ચલાવતા ન આવડ્યું એથી એણે નોકરી ગૂમાવી—અને એ બિચારો દુઃખી થયો. જો કે આ બાઈસાહેબે તો ખોટા ઉશ્કેરાટમાં કહી દીધું હતું કે શ્રીમંતો બરાબર છે. શ્રીમંતો—મેં એમને હું ગરીબ છું એમ કહું એટલે જ એમણે મારો પગાર ઘટાડી દીધો એ વાત પણ એકંદર રીતે મારા એ મિત્રે શ્રીમંતના જે લટકા સાથે બોલાયેલા શબ્દો મને કહ્યા હતા તે લટકા—મટકાથી તો હું જાણી જ શક્યો હતો કે તેઓએ અડધો સૂર તો પેલાની ગરીબાઈ લીધે જ ઉભો કર્યો હતો—‘તો તો હું તમને બાવીશ જ રૂપિયા આપીશ.’ શ્રીમંતનું દિલ પણ સાફ નહોતું. એના દિલમાં પેલા મારા મિત્રને અચ્છી રીતે તાલીમ

આપી અગર તેનું માનસ જાણી એને આશ્વાસન આપી એના કામમાં એને ઉત્સાહ આપ્યો હોત તો કાંઈ આમ બનત ખરૂં ? પેલાં મારા મિત્રને રાજીનામું આપવાની ફરજ આવી પડત ખરી ? અરે—ઉશ્કેરાટમાં પણ ખોટા સ્વમાનમાં તણાઈને તે રાજીનામું આપત ખરો ?

એકાએક મેં કુમારિકાના મુખે ગરીબાઈ શબ્દ સાંભળ્યો એટલે મને આ આટલું બધું જણાવી દેવાની જરૂરીઆત લાગી હતી. કુમારિકાની ગરીબાઈ સાંભળીને મને પણ કદાચ જો ઉપરના મારા મિત્રના ગરીબાઈને લીધેના શ્રીમંત સાથેના વર્તનની વાર્તાનો ખ્યાલ ન આવ્યો હોત તો હું પણ કદાચ કુમારિકાની આગળ બેપરવા બની જાત. સાચે જ મારી ખૂરશીમાં હું જે રીતે કુમારિકા તરફ માન દર્શાવતી હતી એકો હતો તેમાં તો ફરફાર આવી જ ગયો હતો. પણ મારા મિત્રની સાથેના ગરીબાઈને લીધેના શ્રીમંતના એ વર્તનથી મને જે ખ્યાલ આવી ગયો તેથી હું પાછો મેં ગરીબાઈ શબ્દ સાંભળ્યો છતાંય કુમારિકા તરફ માનથી જોઈ મેં એને આગળ બોલવા વિષે જણાવી દીધું.

હું ખૂરશીમાં સહેજ હાલી ગયો હતો. એ કુમારિકા જોઈ ગઈ હતી. તે તરત જ કંઈ સમજતી હોય તેમ બોલી, ‘ડોક્ટર ! હું કે મારા એ વખતે ગરીબ હતી—છતાં અમારા દિવસ તો ગરીબ નહોતાં જ. કદાચ અમારા કુટુંબ તરફના અભિમાનમાં ખેંચાઈને હું આ બોલતી હોઉં એમ તમને ધડીભર લાગી જશે. પણ હું આજે તો એક વાત સાચી જ કહી દઉં છું કે મારી જાત માટે તો મને બિલકુલ અભિમાન નથી. પણ મારો ના. ના. ના મને અભિમાન તો કશાયતું નથી. પરંતુ ડોક્ટર ! મારું માનસ ગરીબ નથી.’

હું એના આવા શબ્દો સાંભળી ખુશ થયો. મેં ખૂશાલીને

પ્રદર્શીત ન કરી—મેં તેને કહ્યું—‘ તમે તમારા જીવનની વાત કહેતાં કેમ અટકો ગયાં ? ચાલો તમારા જીવનની વાત મને કહો. ’

લાડથી બોલાએલા મારા એ શબ્દોમાંથી એણે ઊર્મિઓને મીલાવી દીધાની ખાત્રી આપતું હાસ્ય એ હતી.

એ હાસ્યને હું જોઈ ગયો. મને ખાત્રી થઈ ગઈ કે મારા શબ્દોમાંથી એણે પ્રેમને સોધી કાઢ્યો છે. પણ મેં એની બહુ પરવા ન કરી.

મેં કહ્યું—‘ કહો—કહેશો ને ? ’

આવી રીતે ઊર્મિમય બની બોલવા પાછળનો મારો હેતુ એના દુઃખને એની વાતને સાંભળી એના હૃદયને હળવું કરવાનો હતો— એ હેતુ એનાથી સમજી શકાય એમ નહોતો. એ એ ન સમજી શકી હોય તેમ મને લાગ્યું.

તે બોલીઃ ‘ ડોક્ટર, હું કહું ? જવા દો. મારે મારા જીવનની વાત કહેવી નથી. ડોક્ટર—ડોક્ટર ! હું તમને ચાહું છું ! ’

ચોકાવી મૂકે એવાં એના આવા શબ્દો સાંભળ્યા છતાં હું ચૂપ જ રહ્યો. મને કચારનીએ ખબર પડી ગઈ હતી કે એ મને ચાહે છે. મેં એને ઊર્મિથી લાવમય બની એના જીવનની વાત પૂછી એનું આ પરિણામ હતું. હું પણ રશિયન નિહાલોરટ વર્તનને માન્ય રાખતો હતો. પરંતુ ખીચારી કુમારીકાને ખબર નહોતી. વનખાલા નામની એક યુવતીની સાથે હું ધણાય વર્ષોથી પ્રેમમાં હતો. પ્રેમમાં એટલે અમે બન્ને મિત્રો હતા. મારા આદર્શો અતિશય ઉચ્ચ અને કદાચ વર્તમાન સમાજના ધણા માણસોની દૃષ્ટિએ કદાચ એ ઉચ્છ્રાં-ખલ પણ ગણાશે—પણ મને એની બહુ પરવા નહોતી. આ કુમારીકાને જ્યારે ખબર પડશે કે હું એક વનખાલા નામની યુવતીના સંબંધમાં ધણાય વખતથી છું ત્યારે એના દીલમાં થોડું ધણું પણ

કેવું દુઃખ ઉત્પન્ન થશે એનો હું વિચાર કરવા લાગ્યો. આ યુવતી—કુમારીકા પણ આદર્શ તો હતીજ. કદાચ એના વિચારો પણ મારા જેવા હોય.

મને આમ વિચારતો જોઈ એ તરતજ બોલી. ‘ડોક્ટર—તમે વનખાલાની સાથે સંબંધમાં છો એની મને ખબર છે—’

હું તરતજ હવે ગુસ્સે થયો—‘તો પછી તમે મને એમ કેમ પૂછ્યું હતું કે ડોક્ટર ! તમે લગ્ન કર્યા છે કે નહિ ?’

‘જે અદબી માફ કરજો ડોક્ટર ! તમે વનખાલા સાથે હજી લગ્ન કર્યાં કર્યાં છે ?’ એણે પ્રશ્ન કર્યો.

‘એ બધું મારે જોવાનું છે.’ હું ચિઠ્ઠાઈ ગયો. કુમારીકા મારી અંગત જાણતોમાં આમ ઉતરતી જોઈ અને મેં સામાન્ય રોષમાં—સંસ્કારી રોષમાં ધીમેથી કહ્યું.

‘ઠીક તો ડોક્ટર હવે હું જઈશ. પછી અવાશે તો આવીશ. નહિતર પછી કાલે—દવાખાને તો જરૂર આવીશ. બાકીની વાત—ડોક્ટર ડોક્ટર—હું તમને ચાહું છું. ભલે કાંઈ નહિ. હું કમનસીબ હતી. આજેય કમનસીબ છું...’

અને એ ઉભી થઈ ગઈ. ધીમે ધીમે બારણા તરફ એ જવા લાગી. આવી વિચક્ષણ યુવતી હજી સુધી મેં ક્યારેય જોઈ નહોતી. મને એના મુખ અને એના શબ્દો ઉપરથી એ Sincere—સાચી લાગી. મેં તેના ખબે હાથ મૂક્યો. પાછી જતાં મેં એને અટકાવી—‘બેસો.’

‘ના. મને જવા દો ડોક્ટર ! વનખાલાની વચમાં હું શા માટે પડું ? તમને જે ન ગમે...’

એ આગળ ન બોલી શકી. છેલ્લી વખતે મારો પ્રેમ મેળવવા માટે દંભી રીતે બોલતા એના આ શબ્દોને હું સમજી શક્યો હતો. મારા મુખ ઉપર એથી દંભી—દંભ તરફના તિરસ્કારનું નિર્ણયભર્યું—

નીરૂપાયી તેજ પ્રગટી ઊઠ્યું. એને, એણે એ જોયું. અને એ અચકાઈ ગઈ હતી.

એની આંખો મારા તરફ ઊર્મિભર્યા હોતે જોઈ રહી હતી. શું કરવું ? મેં એના ખભેથી હાથ ઉપાડી લીધો—એ ફરી બોલી—
' ડોક્ટર. '

મને કંઈ ન સૂઝ્યું—હું મૂંઝાઈ ગયો. મેં મારી આંખો ખંધ કરી દીધી.

અને—અને—એણે મારી એ નિર્જળતાનો લાભ ઉઠાવ્યો—
એ મને બેટી પડી—મને ચૂમવા...પણ હું પત્યરનો બની ગયો. મેં
ચાફ માથું જોરથી આમતેમ વિંઝવા માંડ્યું. મેં એને મારાથી દૂર કરી.

મેં એના સામું જોયું. એની આંખોમાં આંસુ હતા.

મેં ધીમેથી કહ્યું—'કુમારિકા હું નીરૂપાય છું.'

'વનબાલા છે માટે ?'

'ના.'

'તો ?'

'તમારો મને પૂરો અનુભવ નથી, તમારા જીવનની વાત હું
જાણતો નથી.'

'મારા જીવનની વાત હું તમને કહું ? હજુય તે જાણવાની
જરૂર છે ?'

'એટલે ?' અધું સમજતાં મેં પૂછ્યું.

'ડોક્ટર ? તમને હું મારા જીવનની વાત કહીશ. બધું કહીશ—
પણ તે બધું શા માટે ? તમારી હાંફ લેવાને માટે જ ને ? તો પછી
તમારી હાંફ મને તો અત્યારથી જ મળી જતી હોય તો ? ડોક્ટર
તમારા આદર્શો—'

'પણ તમને મેં હજુ આજે જ ઓળખ્યાં છે. તમારી માંગ-
ણીનો હું એમ તરત જ સ્વીકાર નહિ કરું. માફ કરજો.'

'પણ ડોક્ટર હું તો તમને ત્રણ ચાર વર્ષથી ઓળખું છું—'

‘પણ તમને મેં હજી આજે જ ઓળખ્યાં છે. તમારી માંગણીનો હું એમ તરત જ સ્વીકાર નહિ કરું. માફ કરજો.’

‘પણ ડોક્ટર હું તો તમને ત્રણ ચાર વર્ષથી ઓળખું છું.’

‘પણ તમે તમારી આટલી મોટી ઉમર થઈ છતાંયે હજી લગ્ન નથી કર્યા?’ મને એની ઉમર વિષે પૂછવાનું મન થયું. મેં પૂછ્યું.

‘ના.’

‘કેમ?’

‘કેમ?—ડોક્ટર એ પ્રશ્ન નકામો છે. મને મારા જોટલા ઉચ્ચ વિચાર-હા-જો એ વિચારોને ઉચ્ચ વિચારો કહી શકાતા હોય તો—

‘તમને કાઈ હજી સુધી તમારા લાયક મળ્યું નથી, નહિ? અને હું લાયક ઠર્યો ખરૂં?’ મેં હસી પડતા કહ્યું.

તેણે જવાબ આપ્યો—‘હા.’

‘તમારા માટેની મારી લાયકાત છે એવું તમે ક્યારે જાણેલું?’

‘ત્રણ ચાર વર્ષ પહેલાં—’

‘અને આજે તમે મારી પાસે આવો છો.’

‘મેં તમારી પૂરી પરીક્ષા કરવામાં બાકીનો વખત ગાળ્યો.’

‘કે ત્રણ ચાર વર્ષ દરમિયાનમાં હું તમારી ઝપટમાં ન આવ્યો?’ ફરી હું હસી પડ્યો.

અમે બન્ને ફરીથી સોફા પુરશીમાં બેસી ગયા હતા.

‘તમને આ ઝપટ લાગતી હોય તો હજીય હું ચાલી જઈશ. તમને દુરથી જોઈશ તો પણ બસ છે!!’

‘તો તમે ત્રણ ચાર વર્ષથી મને દુરથી જોઈ સંતોષ પામી ચૂક્યા હતા?’

‘ના. ના. એવું તો ખાસ નહોતું.’ લગભગ પહેલી જ વખત આવું મીઠું હાસ્ય એ હસતી હોય તેમ મને લાગ્યું.

‘ત્યારે?’ મેં પૂછ્યું.

‘કહું ?’ એણે લાડથી બોલવા માંડ્યું.

મને વળી પાછું ફરી મારી પરિસ્થિતિનું જ્ઞાન આવ્યું. હું ફરી સખ્ત બનવા ગયો. પણ નિષ્ફળ.

‘વનખાલાએ મને તમારી છબી આપી હતી !’

‘હે ?’ હું ચોંકી ગયો.

‘હા.’

‘પછી ?’ મેં પૂછ્યું. વનખાલા—વનખાલા—વનખાલા મારા દિલમાં ધબકારા થવા લાગ્યા.

‘વનખાલાને અને મારે સંબંધ છે. જૈનપણા છે. મેં તમારી છબી જોઈ. જોળી—હા. હા. હા. જરૂર જોળી વનખાલાએ તમારા ગુણગાન મારી પાસે ગાયાં જ કર્યાં,

‘અને તમે હવે મારો લાભ ઉઠાવવા આવ્યાં છો ?’

‘ના. ના. હું ના કહું છું. હું જર્મન. વનખાલાનો—ના—ના ના. હું મારો જ ભોગ આપીશ—હું જર્મન-જર્મન.’ એ ઉભી થઈ મઈ.

વળી બોલી—‘પણ ડોક્ટર—હા—જરૂર એના કરતા હું તમારી પાસે ન આવી હોત તો જ સાફ હતું. ડોક્ટર જુઓ—જુઓ—હું સાચું જ કહું છું. તમારી છબી તો મેં ક્યારની વનખાલાને પછી પાછી પણ આપી દીધી છે !’

મારો શ્વાસોશ્વાસ વધવા લાગ્યો. એ વિચિક્ષણ યુવતી—

‘પણ ડોક્ટર સાંભળો. મારાં સામું જુઓ—હું હવે જીવવાની નથી. મારાં જીવનના દુઃખોની વાત હું તમને કહેવાની નથી. મને ક્ષય થયો છે. ડોક્ટર—ડોક્ટર—એ ક્ષયમાં જ હું ખતમ થવાની છું. ડોક્ટર દુઃખીયા માટે...ના. ના. ના. વનખાલા.....હું જર્મન.’

એક નિશ્વાસો નાખતાં ઉભી થઈ જવા લાગી—

પણ વળી અટકી—‘ડોક્ટર આમ તો આવો.’

હું એની એ આજ્ઞાને ન રોકી શક્યો. હું એની પાસે ગયો. મારા સામું એ નિરખી જ રહી. મારી સાથે એ એના દીકરું અનુ-સંધાન ઈચ્છતી હતી. પણ મારી આંખોમાં એના માટે એ માંગતી હતી એવા ભાવ નહોતા. હું નીરૂપાય હતો. મેં કહ્યું—‘આમ જા માટે કુખી થાવ છો—તમારા જીવનની સર્વસ્વ વાત કરો—તમને ક્ષય મટાડીશ—તમને મારી બનાવીશ. બસ !’

‘સાચે ?!’ એની ખૂશ્ખાલીને એ બૂલી ગઈ. એની આંખોમાં આંસુ આંસુ—હર્ષના આંસુ આવી ગયાં—ફરીથી એણે મારા ખભા ઉપર મસ્તક મૂક્યું.

‘કાલે આવશેને ?’ મેં પૂછ્યું. એના માથાના વાળના ઉપર હું હાથ ફેરવવા લાગ્યો,

‘હા-ના.’

‘કેમ ?’

‘વનખાલા.’

‘વનખાલા ઈર્ષાખિર નથી હોં કે !’

‘હું એ જાણું છું.’

‘એથી જ મારો લાભ ઉઠાવ્યો—’

‘ના.’

‘તો ?’

કોઈ જ જવાબ ન મળ્યો. એ કુમારીકા એના મસ્તકને ડોક્ટરના ખભા ઉપર એમને એમ રાખીને ડોક્ટરના ખભાને ભાંગવી રહી. આંસુથી—અને ડોક્ટર ? કુમારીકાનું જીવન કેવું હતું—એની કલ્પનાઓમાં ગૂંમ થઈ જતાં કુમારીકાના માથાના વાળની સાથે રમતા હતા. ધીમેથી તેઓ બોલી ગયા હતા. ‘ક્ષય-અક્ષય.’

સ્પષ્ટતા

આપણે આજની વાત કરો—આવતી કાલની નહિ. આજની આપણે વાત કરીશું એટલે આવતી કાલનાં ધડવૈયાઓ એમની આવતી કાલને સંભાળી લેશે.

[૨]

ખીજે દિવસે મેં મારા દવાખાનામાં એની ખૂબ રાહ જોઈ—
એનાં જ વિચારોમાં મેં લગભગ સવારનો બધો સમય પસાર કર્યો.
પણ કાણ જાણે કેમ એ યુવતી ન આવી. એને શું થયું હશે ?
વનખાલાની વચમાં નહિ આવવાનું એને મન થયું હશે ? અગર તો
એને પોતાના એ થઈ ગયેલાં વર્તનમાં અયોગ્યતા કે પોતે ખોટું
કર્યું છે એવું જાન થયું હશે ? એના જ વિચારોમાં ને વિચારોમાં
સવારથી હું મારા કામમાં પણ બરાબર મન પડેલી શકતો નહોતો.
મને મૂઝવણ તો હતી જ, અને મારી મૂઝવણમાં વધારો થતો હતો.
અને જરાક સ્થીર બનતા જાન પણ થયું કે આમ મૂઝવણનું કારણ
તો...તો...મને એ ચાહે છે. અને મને એના ઉપર પ્રેમ છે—એવું જ
કદપી શકાય ને ? અને મેં એ પ્રમાણે કદપના પણ કરી નાખી.
લગભગ બધાં જ દર્દીઓને મેં એ દિવસે Deto—એટલે પહેલાંના—
આગલા દિવસ મૂજબ જ દવા આપી દીધી હતી ! એટલી વળી મેં

અકલ્પ વાપરી એટલું સાફ થયું. નહિતર ખોરાક પચવાની દવા આપવાને બદલે કદાચ કોઈને મેં ઝાડાની દવા પણ આપી હોય છે... એકલી પેલી યુવતીની હરબડીએ આવતી યાદને લીધે જ.

પણ મારે શું ? છટ્—છાડ—એવા વિચારો પણ મને આવવા લાગ્યા—અને મેં એ યુવતીના વિચારોને હું બપોરે ઘેર આવ્યો ત્યારે દૂર કરી નાખ્યા. પહેલાં વનખાલા મારા મગજમાં ખૂબ રમતી હતી. હવે વનખાલા ક્યાં ગઈ ? હું બીજે શામાટે આકર્ષાયો ? વનખાલાને હું એવકા નથી લાગતો ? પણ ના—ના—ના. વનખાલાનું સ્થાન જુદું છે. મારું સ્થાન જુદું છે. અમે બન્ને સ્વતંત્ર છીએ. તો પ્રેમ એટલે શું ? પ્રેમ કાયમનો કેમ ન હોઈ શકે ? વનખાલાને હું ચાહતો નથી એમ તો કહી શકું જ નહિ. વનખાલાનું અહિત પણ હું હજીય ધમ્મતો નથી. તો પછી વનખાલામાં ખામી ક્યાં ? વાહ ! ક્યાં કુમારીકા અને ક્યાં વનખાલા. એ બન્નેમાં ફેર કયો ? વનખાલા કરતાં કુમારિકા વધારે ભુદ્ધિશાળી છે એટલું જ ને ? પણ એથી કાંઈ વનખાલા ગમતી નથી એવું તો ઓછું જ ને ? વનખાલા કુમારીકા જેટલી શક્તિ ધરાવતી હોત તો ? પણ—ના—ના. આ પ્રેમની લાગણીઓ વિચિત્ર છે. દુનિયાએ જેવી પ્રેમની વ્યાખ્યા ધરી નાખી છે તેમાં હું માનતો નથી. પત્ની એ જીવનભર પતિની બની જાય એવાં આદર્શો મને પસંદ નથી. અલબત્ત ! એક બીજાના દીલ હોય અને એકબીજાં એમાં રાજ હોય તો જુદી વાત. પણ આમાં કાયદાને સ્થાન ન હોવું જોઈએ. એ કાયદો એ જ પછી રૂઢિ બની જાય છે. એ કાયદાને જ પછી રૂઢિ ગણવી જોઈએ. એ કાયદો એજ રૂઢિના રૂપમાં દેખાય છે. અને એ કાયદો બની જાય છે માટે પતિ—પતિને પછી ધમકાવે છે—મારે છે—મૂડે છે અને દિલ ચાહે તેવી રીતે તે પત્નીનો લાભ લે છે. પત્ની એટલે જાણે શુભામ, પત્ની એટલે જાણે જીવન જીવવાનું રમકડું—પત્નીની સાચી વ્યાખ્યા અદૃશ્ય થઈ જાય છે—અને પત્ની એટલે મૂઢ—બની જાય છે એમ કહી શકાય. આમ રૂઢિ એ કાયદાના

સ્વરૂપમાં આવી એટલે પુરૂષ-સ્ત્રી ઉપર સરમુખત્યારી દાખવવા પ્રયત્ન કરે છે. પુરૂષ સ્ત્રી ઉપર આમ વર્ચસ્વ રચાપે એટલે સ્ત્રીનો માનસિક વિકાસ જે એના સ્વતંત્ર માનસ-વિહારમાં સમાયેલો છે એ રૂંધાઈ જાય છે. સ્ત્રી કંઈ જ કરી શકતી નથી. એને ટેલીફોન એટલે શું એની ખબર નથી હોતી, તાર એટલે એ ત્રાંખાનો તાર સમજે છે, બેન્ક એટલે ત્યાં એક મોટી તિજોરી હશે અને તેમાં ફક્ત રૂપિયા રાખવામાં આવતા હશે. પેલો જોળો અમલદાર એટલે ‘દેતવા !’ આવાં પ્રકારના માનસ ધરાવતી સ્ત્રીઓને એટલી પણ ખબર નથી હોતી કે એ જોળા દેતવા-દેવ પોતાનામાં કમઅકલ હોવાને લાઇને, પોતાને કમઅકલજ રાખીને, પોતાના ઉપર જ શાસન કરે છે. અને હિંદની સુલામીમાં-હિંદને ગુલામ રહેવા દેવાના ગુન્હામાંથી સ્ત્રીઓ પણ છૂટી શકતી નથી જ.

આજે કંઈક સ્ત્રી ઉન્નતિ આવી ગઈ હોય એમ લાગે છે. સ્ત્રી આઝાદ બની ગઈ છે એમ જણાય છે. પણ એ વાત જેટલે દરજ્જે સાચી ગણવામાં આવે છે તેટલે દરજ્જે તે હજુ જોઇએ તેવા સ્વરૂપમાં સાચી નથી. અલબત્ત સ્ત્રી—જે સ્ત્રી આઝાદ બનેલી છે એ કંઈક અંશે દેશને માટે પ્રાણ અર્પણ કરી શકે તેવી પણ લાગે છે. મારો એક દોસ્તદાર છે—એમની દલીલો મઝાની છે. જુના યુગમાં જન્મવાને બદલે એ બાઈસાળ આ યુગમાં જન્મી પડ્યાં છે. એટલે એમના વિચારો અયોગ્ય છે એમ તો નથી કહેતો. ધડીબર માની લેવાય તેવા છે ખરા—પણ એ વિચારો જેને આપણે પ્રગતિ કહીએ છીએ. તેની વિરોધમાં શરૂઆતમાં લાગી જાય છે—પ્રગતિને માટે પ્રત્યાધાતી. એ કહે છે, ‘સ્ત્રીઓને સમાનતા મળી જશે—તો સ્ત્રીઓનું જે માન અત્યારે પુરૂષ સમાજમાં છે તે નહિ રહે. આજે એક યુવકને પોલીશ—એ યુવક સાયકલ ઉપર જતો હોય અને કંઈક ગુન્હો કરી બેસે તો પકડશે. સ્ત્રી કે યુવક તરફ માનથી એ પોલીસ જોવાનો અને જવા દેવાનો.’ સ્ત્રી ગુન્હો કરતી હોય તોય અહીં હું

હવે મારી દલીલ રજુ કરું. ‘એવા પોલીસના માનસને અવલોકવાની જરૂર છે. એવો પોલીસ એ સ્ત્રી છે, યુવતી છે એમ માનીને એને જવા દે છે? એવો મહાન આદર્શવાદી પોલીસ કોઈ હશે કે જેનામાં બિલકુલ જ બુદ્ધિ નહિ હોય—અગર તો પછી કો’ક મહા સંસ્કારી—બુદ્ધિશાળી હોઈ શકે. પણ મહા સંસ્કારી બુદ્ધિશાળી તો ન જ હોય કારણ કે મહા—સંસ્કારી બુદ્ધિશાળી હોય તો તે પોલીસના સ્થાને પડી રહે જ નહિ. કદાચ માની લઈએ કે એ યુવતીને એ સાયકલ ઉપર જવા દે છે. જાણે છે કે યુવતી ગુન્હો કરે છે છતાં એ એને રોકતો નથી. એનું કારણ શું? આઝાદ લાગી જતી યુવતીની એ આઝાદીનું જ એમાં વ્યક્તિત્વ હોય છે. પ્રગતિના ધોરણે. મારા મિત્રની જે ઉચ્ચ જળ્યાબ્યા પ્રમાણેની માન્યતા છે તે તો ન્યારે એ ખુદ મહાશય જીવતા પણ નહિ હોય ત્યારની છે. આપણે આજની વાત કરો આવતી કાલની નહિ. આજની આપણે વાત કરીશું એટલે આવતી કાલના ઘડવૈયાઓ એમની આવતી કાલને સંભાળી લેશે. એમની આવતી કાલની મૂકેલીઓને જે મારાં મિત્ર આજે જળ્યાવે છે તેને ઉકેલવાની શક્તિ એમનામાં આવતી કાલે હશે જ.

સુખીમાં સુખી સ્ત્રી પુરૂષના સંબંધનો હવે મને વિચાર આવવા લાગ્યો. વનખાલા સાથે જીવન વિતાવીશ તો સુખી બનીશ કે કુમારીકા સાથે લગ્ન કરું કે નહિ? લગ્ન એટલે શું? આપણા શ્રી. નાનાલાલ કવિના કહેવા મુજબ લગ્ન એટલે પ્રભુતાના પગલાં માંડવા—હું એની ના નથી કહેતો. પણ પ્રભુતાના પગલાં લગ્ન કર્યા વગર ન માંડી શકાય? કેટલો અનિતિમય વિચાર! લગ્ન શા માટે છે? એક બીજાં લગ્નથી તો એટલું જ માની લે છે કે હવે અમે પતિ—પત્નિ છીએ. કેટલાંક સ્થાને તો પોતે આમ લગ્નનો આવો અર્થ કરી આ પ્રમાણે માની બેઠાં છે એનો પણ એમને ખ્યાલ નથી હોતો. અને ખ્યાલ આવી જાય તો લગ્ન એ એમને એક ધર્તિંગ જ લાગે! લગ્ન થયું—લગ્ન થાય. પણ પછી પુરૂષ અને સ્ત્રીને ન બને—તો

પછી એ લગ્નનો અર્થ શો ? Divorce લેવાનું એક ખીજને મન થાય. તો પછી લગ્ન ન જ હોય એ શું જોડું ? પણ લગ્ન ન હોય એ વિચાર જ અત્યારે લયનાક લાગે છે. લગ્ન ન હોય તો અનીતિ વધી પડે—એમ આપણને અત્યારે લાગે છે. એમ કદાચ બને પણ ખરું—પણ એમ જો બનશે તો એને કાણમાં લઈ લેવાનું કામ આવતી કાલના ધડવૈયાઓના હાથમાં છે. આપણે શા માટે આપણે જે પ્રગતિ કરવાની છે તેને અવરોધીએ ? એટલે હું એમ નથી કહેતો કે આપણે લગ્ન જ નહિ કરવા. આપણાં લગ્ન દેહના નહિ—આત્માના થવાં જોઈએ. ધણી કવિઓ અને મહાન લેખકો તેમજ મહાપુરુષોના આ શબ્દો છે. એ શબ્દોને આવકારો લઈ એમાં મને આવડે એવો હું વિચાર મૂકું છું. દેહના લગ્ન તો ન જ હોવાં જોઈએ એમ હું કબૂલ કરું છું. અણ આત્માના લગ્ન. મારો પ્રશ્ન છે આત્માના લગ્ન એટલે શું ? લગ્ન શક્ય છે ? ક્યારેક આત્મા આત્માને સંતોષવા માટે લગ્ન હોઈ શકે છે પણ પછી તો એ આત્માને જરાક મનાવવા માટે જ લગ્ન થાય છે એમ લાગે છે. આત્મા આત્માની અતિશય સૂક્ષ્મ લાગણીઓમાં માનતી બે બ્યક્તિઓ માટે લગ્ન એ ખીન જરૂરિયાતની વસ્તુ છે—એમને પણ એમ લાગતું જ હોય છે. દા.—ત. હું જ. વનખાલા સાથે તો મેં શા માટે હજી સુધી કાયદેસર દષ્ટિએ લગ્ન થવા જોઈએ છતાં નથી કર્યા ? સમાજ ગમે તેવી કલ્પનાઓ કરે—મને એની પરવા નથી. આજે મારામાં જે સમાજને નવિનતા લાગે છે તેજ સમાજમાં આવતી કાલે વાસ્તવિકતા હશે. આજે મારાં જે આદર્શો છે તેનું આવતી કાલે સંપૂર્ણ અનુકરણ થવાનું છે. અરે ! મને સ્પષ્ટ દેખાય છે ને. વનખાલા સાથે મેં લગ્ન કર્યા હોત તો ? અને પછી મને કુમારીકા મળી હોત તો ? અને જે સૂક્ષ્મ લાગણીઓથી હું વનખાલાને ચાહું છું તે સૂક્ષ્મ લાગણીઓને ખ્યાનમાં નહિ લેતાં વનખાલાના અને મારા આત્માને ધડીબર મનાવવા માટે અમે લગ્ન કરી નાખ્યાં હોત તો ? તો એ લગ્ન વાસ્તવિક રીતે દેહ

લગ્ન જ ગણાય. એના કારણે છે. દીલને ધડીબર મનાવી લેવાના માટેના એ લગ્ન છે. દીલે ધડીબર માની લીધું. પછી શું થાય, ખચ્ચર છે ? એ માન્યતા ધીમે ધીમે અમે બંને પતિ—પત્ની છીએ એવી ભાવનામાં ફેરવાય—અને પછી ? જુના વાતાવરણની આપણા માનસ ઉપર છાપ છે માટે એ ભાવનામાંથી આપણે પતિ તરીકે પત્ની ઉપર વચ્ચેવ દાખવવા પ્રયત્ન કરીએ છીએ—બસ ખલાસ ! બધાં આવા પ્રયત્નની શરૂઆત યર્ષ ત્યાં મામલો ઉડી જાય. પતિ પત્ની વચ્ચે ધીમે ધીમે પ્રેમની—ભાગણીઓની દૃષ્ટિએ અંતર મળતું જાય. અરે હેલ્લી ભૂમિકા ઉપર ધણી વખત તેઓ આવી જાય છે. મેં ધણાય એવાં કુટુંબો જોયાં છે કે જેઓ શરૂઆતમાં વહાલા—વહાલીના પાઠ ભજવી નાખ્યા પછી સામસામી રણમેદાનના અખાડા ઉભા કરી ચૂક્યા હોય છે. તો પછી એ લગ્નનો અર્થ શો હતો ? લગ્ન એ શબ્દની નાખૂદી થવી જ જોઈએ એમ હું માનું છું. એની નાખૂદી ન કરવી હોય તો લગ્નને સમજીને લગ્ન થવાં જરૂરી છે. કોઈ પૂછશે—ધણા પૂછશે કે લગ્નને સમજીને લગ્ન કરવાં એટલે શું ? છત્તી આંખે દેખતાં હોઈ એ છીએ કે આ લગ્ન છે—અને આપણે લગ્ન કરીએ છીએ. પછી શું ? લગ્નને આપણે ‘લગ્ન.’ શબ્દથી જોડેલા સમજીએ છીએ તેટલો વાસ્તવિક રીતે લગ્નનો જેવો અર્થ થવો જોઈએ તેવાં અર્થથી સમજતાં નથી, લગ્ન એટલે પવિત્ર કરાર. ધણાય એમ કહે છે અને પછી લગ્ન કરે છે. પણ હું પુછું છું કે એ પવિત્ર કરાર ક્યા ? એ પવિત્ર કરારો શા માટે ? શાસ્ત્રો કહે છે તે પવિત્ર કરાર ? આપણા આધુનિક નેતાઓએ તૈયાર કર્યા છે તે કરારો ? હું કહું છું.—એ બધાં કરારો. અને એ બધાં કરારોને સાચવી રાખવા હમેશાં પ્રયત્ન કરવાનો. એટલે—એટલે—પતિ—પત્ની વચ્ચે ક્યારેય ભ્રમણા એકબીજાને માટે કોઈ જ પ્રકારની ભ્રમણા ઉત્પન્ન ન થાય એની સાવચેતી રાખવાની. સાવચેતી રાખવાની એટલે હમેશાં એકબીજાએ એકબીજાના મતભેદોને દૂર જ રાખવાના.

પવિત્ર અને બધાં કહી ગયાં છે અને કહે છે તેવું જીવન જીવવું હોય તો. એકબીજાને અપમાન જેવું કાંઈ ન લાગવું જોઈએ. લાગે તો તો એ ચિરંજીવ ન રહે. અને તો જ રસિકતા સાથેનું પવિત્ર જીવન જીવી શકાશે. નહિતર શરૂઆતનું લગ્ન માનવીને શરૂઆતમાં લગ્ન લાગશે—અધવચમાં પછી એ માનવી એ લગ્નથી મગ્ન બની જશે—અને છેવટે એનું દીલ ભાંગી જશે અને લગ્ન બની જશે. આજસુધી એમ બનતું આવ્યું છે, અને એમ બનશે જ. પણ તો પછી લગ્ન ન કરીએ તો શું બનશે ? મેં અને વનખાલાએ લગ્ન કર્યા એનું પરિણામ શું આવ્યું ? હું કુમારીકાને ચાહતો બન્યો, નહિ ? અમે જો લગ્ન કર્યા હોત તો, અમે જુના વિચારોમાં પડેલ હોત—એમ ગણાત—ફિ—કે યુગોથી ચાલતી આવતી પ્રણાલિકાને માન આપ્યું એમ કહેવાય. અને માની લો કે મેં અને વનખાલાએ લગ્ન કર્યા જ હોત. અને એ લગ્ન ફક્ત અમારાં એકબીજાનાં દીલને સંતોષવા માટે જ. એથી પછી હું એમ નથી કહેતો કે અમારા દીલમાં એકબીજાને માટે સૂક્ષ્મ લાગણીઓ નહોતી—નથી. અમે એકબીજાને ચાહતાં હતાં. ચાહીએ છીએ. અને પછી અમે લગ્ન કરીએ છીએ, આ અમારાં લગ્ન એટલે પ્રેમ લગ્ન. લગ્ન શબ્દ તો અહીં પણ આવ્યો. એક બીજાને એક બીજા ઉપર સખ્ત વિશ્વાસ હોત તો અમે અમારાં એક બીજાના દીલ મનાવવા માટે લગ્ન કરત ખરા ?—ધારો કે અમે એક બીજાને ચાહતાં જ ન હોત—આપણા દેશની ફિ પ્રમાણે અમે લગ્ન કરી નાખ્યા પછી ચાહતા બન્યા હોત—તો ? પણ એ કદપના જ કેવો અશક્ય લાગે છે ? મેં વનખાલાને જ્યારે પસંદ કરી હતી. મને વનખાલા માટે જ્યારે ભાવ ઉત્પન્ન થયો હતો. ત્યારે વનખાલામાં હતું શું ? એ રૂપાળી હતી એટલું કબૂલ કરું છું. તો પછી એમબને કે એના રૂપ ઉપર મને મોહ ઉત્પન્ન થયો હતો ? હા—લગભગ એવું જ હતું—પણ પછી તો વનખાલાને મને આવકર્ષા એવાં મેં નૈતિક અને જુદા જુદા ક્ષેત્રો વિષેના જુદા જુદા વિચારો મેં અને

આપ્યા. મેં એને ઘડી. અને એટલે જ જાણ મને એને મારા જ હૃદયમાં રાખવાનું મન થયા કરે છે—નહિ? મેં મારી જાતને જ પ્રશ્ન કર્યો. શરૂઆતમાં તો હું હસી પડ્યો—ના—ના, ના—રે—ના વનખાલાને જ્યાં ધુમધુ હોય ત્યાં લલેને ધુમે. મારે એને શા માટે રોકવી પડે? મેં એને મારા હૃદયમાં સ્થાન આપ્યું એટલે કાંઈ મેં એની સ્વતંત્રતા ઉપર કાપ નથી મૂક્યો. અને એમ બની પણ શકે ખરું? એને હું રોકું. મેં એને મારા દિલમાં સમાવી છે એમ માનીને એને હું ધર બહાર પણ ન જવા દઉં. અને વનખાલા—! એના વિચારો આગળ ધપેલા હોય, એને હું રોકું. વિચારોમાં મતભેદ અહીં ઉભો થયો. એ મતભેદને પ્રેમની લાગણીએને ચિરંજીવ રાખવી હોય તો દૂર રાખવો જ જોઈએ એમ તો હું જાણું છું. તો હવે કરવું શું? મતભેદને દૂર કરવા માટે વનખાલાને હું જવા દઉં. વનખાલા—ધુમે—ધુમતાં ધુમતાં અને કોઈ મારા કરતાં પણ વધારે શક્તિશાળી માનવી—યુવક મળી જાય.

માનવ હૃદયમાં એક વિચિત્રતા છે. વિચિત્રતા એને ન કહેવી હોય તો કદાચ ચાલે. એક સત્ય છે. સનાતન સત્ય છે. એક માનવી બીજા માનવી તરફ અકર્ષાતો હોય તો તે પહેલામાં રહેલી કોઈ શક્તિ વડે. પછી એ શક્તિ ગમે તે પ્રકારની ન હોય. એવાં આકર્ષણ વડે એક માનવી તરફ ખેંચાએલા આદમીને બીજો માનવી આવીને રોકે તો એમાં નિષ્ફળ જ જાય. કારણ છે. જે પેલાને ગમે છે તે ત્રીજાને નથી ગમતું. અલ્પજ્ઞ ત્રીજામાં શક્તિ હોય તો બીજાને પોતાના વિચારોમાં ફેરવી શકે ખરો. પણ આ તો માનવીની શક્તિ ઉપર અવલંબે.

વનખાલા! બીજા યુવક તરફ વનખાલા આકર્ષાય ખરી? આકર્ષાય તો પણ મારે શું? અલ્પજ્ઞ! આ તો કદાચ હું લાગણી, ઉર્મિના એક મહાન આદર્શ તરફ કહેતો હોઈશ. કદાચ માની લઉં કે વનખાલા...પણ ના, ના, ના—એ વસ્તુ જ શક્ય નથી. અત્યારેને!

...પેલાં રૂઢિચૂસ્તો પછી શું યુમ બરાડા મારે ખખર છે ? ‘બાયલો’
 ‘બૈરોને પણ કાણુમાં ન રાખો શક્યો’ વનબાલા...પણ શક્ય જ
 નથી. છતાંય—કલ્પના જ. તો પછી વનબાલાના દિલમાં લગારે એમ
 ન લાગે કે મેં ડોક્ટરને દગો દીધો છે ? જ્યાંસુધી એની પાસે મને
 દૂર રાખવાનું કોઈ સમજી કારણ ન મળે ત્યાં સુધી તો એ કોઈ
 એવું પગલું ભરે તો પણ એના દિલને ડંખ લાગ્યા કરે. લાગે જ.
 અને દિલમાં એ ડંખને લીધે એ પાછી આવે. પણ આ તો વળી
 આદર્શની વાત આવી. માનો કે વનબાલા એના દિલ ઉપર કાણુ
 રાખી...પણ એ શક્ય છે જ નહિ. માનવ હૃદયમાં જાતિનું જોર
 અનીતિ કરતાં વધારે છે. અનૈતિક બનતા ગુન્હેગારોને તો પછી ડંખ
 કેમ નથી લાગતો ? અનૈતિક કર્મોથી એમનું માનસ ટંવાઈ ગયેલું છે.
 એમના મનનો વ્યાપાર જ એ છે. જીવનનું કર્તવ્ય જ તેઓ એને
 માનતા હોય છે. અને તેથી તો એક જોલની સગ્ન પામી આવેલો
 ગુન્હેગાર દશ-દશ કે પંદર-પંદર વખત જોલમાં ભવિષ્યમાં પણ ઉપડે
 છે. ગુન્હા કરે છે. પકડાય છે. જોલમાં જાય છે. ઘૂંટે છે. ફરી ગુન્હો
 કરે છે. અને ગુન્હેગારનું આ ચક્ર પછી અટકતું જ નથી. એમના
 હૃદયના પલ્લટાની કોઈ જ જરૂર નથી. ચક્રાવા વચ્ચે ધ્રુમતાં એના
 માનસને અટકાવવા માટે જે આ જોમના પ્રયોગો થાય છે તેના કરતાં
 શરૂઆતમાં રાખી ચોકી પહેરા નીચે એને અમુક વર્ષો સુધી અમુક જ
 કામ સોંપવામાં આવે. કે જે જીવનને પોષણ આપી શકે એવું હોય.
 પછી ક્રમ બદલાય. ત્યાર પછીના ત્રીજા વર્ષોમાં એને એના એ કામમાં
 હંકા ઉતરવાને તાલીમ અપાય. એના ઉપરના ચોકી પહેરાને જરાક
 ઢીલો કરવામાં આવે. પણ આ બધું શક્તિશાળી માનસ—શાસ્ત્રીઓના
 હાથ નીચે બનવું જોઈએ. તો જ જોલ જીવનમાં કાન્તિ આવી શકશે.
 એ બધું ઠીક છે. પણ વનમાલાનું દિલ તો એમ વારંવાર ગુન્હાઓ
 કરે તેવું નથી જ. એક વખત માનવી ગુન્હો કરે છે તો એણે એક
 વખત ગુન્હો કર્યો છે. એના ડંખમાં અને આવેગમાં એ ગુન્હાને

છપાવવાના પ્રયત્ન કરવા જતાં. આડંબર કરવા જતાં એ વળી બીજો ગુન્હો કરી બેસે છે. એક ગુન્હો બીજા ગુન્હાને આવકારે છે. અને પછી એ ગુન્હેગારી અટકે નહિ તો માનવી ગુન્હેગાર—બદમાશ—ચોર—લૂંટારો બની જાય છે.

વનખાલા એક બૂલ કરે. પછી...નહિ, નહિ, નહિ, એ શક્ય જ નથી. પણ ભલા આમ લાગણીમય બનીને તું શા માટે વિચારે છે?...પણ લાગણીમય નથી બનતો. સંપૂર્ણ સ્વસ્થ છું તોય મને લાગે છે કે વનખાલા તો મને કદીયે એ પ્રમાણે વર્તીને દગો-દગો નહિ તો મેં એના ઉપર મૂકેલા વિશ્વાસનો એ ભંગ કરે. આત્મા આત્માના સંબંધમાં તો પછી વિશ્વાસની જરૂર છે, નહિ? અને એ વિશ્વાસ-લગ્ન-લગ્ન એટલે જ વિશ્વાસ ખરું? તો પછી એ વિશ્વાસનો અર્થ તો એમ જ થયો કે વનખાલા બીજાં કાષ્ટને ચાહી ન શકે. રૂઢિનો કાયદો પણ છે. રૂઢિના કાયદા પ્રમાણે તો વનખાલાએ માથેથી તે મોઢા સુધી ચહેરાને ઢાંકીને ધરના ખૂણામાં રક્ત રસોઈ બનાવવા, આજનો રૂઢિ કાયદો આ કહે છે હોં કે. યુગ-યુગના જમાનાઓમાં દૃષ્ટિ ફેરવી છે ખરી? આજના આ બધાય વિચારોનું એ વખતે પણ અસ્તિત્વ હતું જ. એને જોયાંની કોણ કલ્પના કરે છે? એ સાચી રૂઢિને અવલોકવાનું કોણ વિચારે છે? અને આ તો પોતાના દીલમાં એ કંઈ એમ નવો કાયદો બનાવી દીધો. ધીમે ધીમે સાચી રૂઢિની વિકૃતિ થઈ ગઈ.

વનખાલા બીજો-બીજાને ચાહી ન શકે. તો પછી મને કુમારોકાને ચાહવાનો અધિકાર શો?

મારા મનથી હું તો કહું છું કે વનખાલા બીજો બીજાને ચાહી ન શકે. એ બીજાને ચાહે તો મારાં દિલને દુઃખ જ થાય એમજ ને?

અને ડોક્ટર ! તારા આદર્શો કેવાં છે. તારું દુઃખ—વનખાલા ખીજની બને—એને સુખી કરવાના કેઈ દૂષા આદર્શને ખાતર તું દુઃખ સહન કરી લે. પણ એ વનખાલાના સુખમાં તું સુખ માનીને તારાં દીલને સુખી બનાવી શકે છે ? ના. ના. ના. વનખાલા તારી પાસે હોય અને જે સુખ તને હોય તે સુખ વનખાલા ખીજે અહીં કરતાં પણ વધારે સુખમાં હોય છતાંય તું ન જ અનુભવી શકે. કારણ શું ? વનખાલા મારો નજીક...કેટલી બધી સુખી...એને શું જોઈએ તે હું જાણું. અમારા બન્નેના વિચારો જ મલી ગયા છે પછી શું ? બીજે વનખાલાનું શું થતું હશે તેનાથી તો તને દુઃખ નહિ થતું હોયને ? એ ગમે તેમ હોય તો પછી આજ આ કુમારિકાને હૃદયમાં રાખવાનો વિચાર કેમ આવ્યો ?

માનવ હૃદયની ઊર્મિઓનો નાશ થઈ શકતો જ નથી. ઊર્મિની સાથે વિચારને સંબંધ છે ખરો. વિચારો પલ્ટાતા જાય તેમ ઊર્મિ પલ્ટાતી નથી. ફક્ત ઊર્મિનો વળાંક જ થતો હોય છે અને એ વળાંક મૂળ ઊર્મિ કરતાં એટલો બધો સૂક્ષ્મ હોય છે કે મુળ ઊર્મિનો નાશ એકદમ થઈ શકતો નથી. ઊર્મિનો નાશ તો કદાપી થઈ શકે નહિ. ઊર્મિની સાથેના વિચારનો નાશ થાય છે. ઊર્મિ એ માનવ જીવનમાં ચિરંજીવ છે. જુદા જુદા સમયે તે જુદા જુદા સ્વરૂપમાં પ્રગટે છે, કારણ કે જુદા જુદા સમયની માનસ ઉપર જુદી જાતની અસર હોય છે. વિચાર અને ઊર્મિને સંબંધ ખરો પણ તે એટલો જ કે વિચાર ઊર્મિને વળાંક આપે છે. પણ સામાન્ય રીતે બહુ ઊંડા નથી ઉતરતાં આપણે કહીએ છીએ કે વિચાર એજ ઊર્મિ.

અને આથી જ હું કુમારિકા તરફ વળ્યો હોઈશ ? એટલે જ કદાચ વનખાલાને જલ્દી બૂલી શક્યો નહિ હોઈ ? પણ હું વનખાલાને ક્યાં ક્યારેય બૂલવા માંડ્યું છું ? અમારો વચ્ચે તો કદાપી મતભેદ હોયો થવાનો જ નથીને. મતભેદ શા માટે હોયો થાય ? અમારાં એક

ખીજનાં વિચારો મળતાં આવ્યાં હતાં. મળતાં આવ્યાં છે... પણ લમ્મ તો કરો. લમ્મની વાત પછી. અમારે ક્યારેય મતભેદ પડે ખરો? અમે હમેશાં અમારાં બન્નેના વિચારોને સાનુકુળ રહીશું પછી શું? બન્નેના વિચારોને આમ સાનુકુળ રાખવા માટે જ લમ્મ છે. લમ્મ વગર જ એમાં મતભેદ ન પડતો હોય તો? લમ્મ એ તો બન્ને સાથે રહે અને બન્નેમાં ક્યારેય મતભેદ ન પડે એટલા માટે જ હોય છે ને? ના, ના. આ સિવાય પણ લમ્મના અર્થ ધણાય છે. લમ્મ જરૂરી નથી એમ હું નથી કહેતો—ફક્ત કાણુ જાણે કેમ મને લમ્મ નથી ગમતાં. અને છતાંય સમાજની પ્રચલિત પ્રણાલિકાને અનુસરીને મારે લમ્મ કરવાં જ પડશે. તો પછી તું લમ્મ કાની સાથે કરીશ? વનખાલા સાથે વળી—પછી કુમારીકા? તો પછી કુમારીકાને તેં ચાહવવાનો પ્રયત્ન ન જ કર્યો હોત તો? પણ હું ક્યાં એને ચાહું છું? એ દુઃખી હતી—દુઃખી છે—શારીરિક રીતે પણ. મેં એના તરફ સહાનુભૂતિ બતાવી અને એ મને ચાહતાં શિખી ગઈ એમાં હું શું કરું? અને તું એને ચાહતાં શિખ્યો નથી? એના વિચારો કેવાં હતાં? હા. એના વિચારોએ તો મનેય આકર્ષ્યો છે. તો પછી એટલી બધો દુઃખી કુમારીકા હોય ખરી? બુદ્ધિશાળી હોય એ તો એના માર્ગો કાઢી જ લે. એની બુદ્ધિ પ્રમાણે, પણ એણે જ મને એની બુદ્ધિ પ્રમાણે મેળવ્યો હોય તો?

લગભગ પાંચ વાગવા આવ્યા છતાંય મને જ્ઞાન નહોતું. હું ઉભો થયો. મગજને જાણે ખંખેરતો હોઈ તેમ માથું હલાવી નાખ્યું. આવેગની પરિસ્થિતિ વખતના મારાં આ બધાં વિચારો ઉપર મને હવે હસતું આવવા લાગ્યું. હું બોલી પણ ગયો. હસતાં હસતાં ‘કવી અસંબધ વિચારમાળા.’

વાર્તાલાપ

[૩]

પાંચ વાગ્યા પછી હું રોજ ફવાખાને જતો. ત્યાં હું સાંજના સાડા સાત વાગ્યા સુધી બેસી માઈ કામ પતાવી નાખતો. રોજના મારાં એ નિયમ અનુસાર હું માઈ કામ પતાવી સાંજના આઠેક વાગે ઘેર આવી ગયો હતો. રસોઈઓ બે દિવસની રજા લઈ એના ગામ ત્રોજ મારવા ચાલ્યો ગયો હતો. એટલે જમવાનું તો મેં બે દિવસથી લોજમાં રાખ્યું હતું. આજે સાંજે હું જમ્યો નહોતો. જમ્યો નહોતો એટલે કાંઈ આળસમાં જમ્યો નહોતો એમ કાંઈ નથી હોં કે. લોજમાં, લોજમાં સવારે મિષ્ટાન હતા. દૂધપાક અને પૂરી. અને હું વળી ડોક્ટર એટલે ભારે ખોરાક લીધા પછી એક વાર ન જમીએ તો આરોગ્ય સ્થિતિ એમ માઈં ભારપૂર્વકનું માનવું મેં સ્વીકારી લીધું હતું. એમ કહી શકાય. પણ સાચી જ વાત કહું તો મને જરાક પેટમાં જૂખ તો લાગી હતી—હા.

કપડા કાઢી હું એના એ પલંગમાં પડ્યો. એના એ જીવનના પ્રશ્નને હું વિચારવા લાગ્યો. કાણ જાણે કેમ એ જીવન—પ્રશ્ન મનો-વ્યાપારમાંથી ખસતો જ નહોતો. ના, ના, ના એવું તો કાંઈ નહિ—હું ધારૂં ત્યારે એને દૂર પણ રાખી શકતો હતો. અત્યારે પણ મેં નિષ્ક્રિય કર્યો. એ કુમારિકા અને એ વનપાલા બન્નેને મેં મારા

માનસમાંથી દૂર રાખ્યાં. પણ વાહ ! દૂર રહ્યાં રહ્યાં તેઓ મારાં તરફ હસતાં હોય તેમ લાગ્યું. જાણે તેઓ ખોલતાં હતાં. ‘તમે અમને બલેને દૂર રાખો. અમે તમને છોડવાના નથી. અને અમે તમને છોડવાના નથી એટલે તમને અમારાં વિચારો આવશે જ. તમે ગમે તેટલું મથો—તમે અમારાંથી દૂર થવાના નથી. અમે તમારાથી દૂર થવાના નથી.’

આવી કદપના મારા મગજમાં રમતી હતી. હું સંયમી આદમી છું. મનમાં ને મનમાં હું હસી રહ્યો. પણ મારા મુખ ઉપર જરાયે હાસ્ય નહોતું. જો કે આ તો મારો ખંજલો હતો એટલે અંદર અંદર એકલો એકલો કદાચ હસી પડું તો પણ મને કોઈ ખેવકુફ કહી શકે તેમ નહોતું. મારાં દવાખાનામાં કદાચ હું આમ વિચારતાં સંયમને બૂલી હસી પડું તો ? મારાં દર્દીઓ મને ગાંડો જ માની લેતે ? અને પછી ? ‘ડોક્ટર—તમારા ગાંડપણ માટે...’ પણ ના. હું કાંઈ એમ ખેવકુફ નથી. દવાખાનામાં તો હું હમેશાં કામમાં બરાબર ધ્યાન આપવા પ્રયત્ન કરું છું. શરૂઆતમાં હું સફળતા મેળવી શકતો નહોતો. આજે તો હું સહેલાઈથી ગમે તેવા વિચારોને દૂર રાખી દવાખાનામાં મારું કામ કર્યા કરું છું. પણ ક્યારેક વળી મારે Deto—અગાઉના દિવસ મુજબની જ દવા ધણીને આપવી પડે છે. પણ એ લોકોને એની લગારે ખરેખર પડતી નથી. એ લોકો તો એમ જ માનતા હોય છે કે ડોક્ટરે બરાબર તબિયત જોઈને દવા આપી છે. અલબત્ત ! એ દવાથી નુકશાન ન થાય એની તો મેં સાવચેતી રાખેલી હોય છે જ. ન રાખું તો પછી મારો ધંધો અદ્ધર રહી જાય, અને મારે...કદાચ ન કરે નારાયણ અને કોઈ એવો બનાવ બની જાય...છી—છી—છી મારે જોલમાં જવું પડે.

પણ મેં કહ્યું તેમ હું તો સંયમી આદમી છું. થોડો ધણો પણ સંયમ તો છે જ. હું સંયમી છું. એમ હું કહું છું. એનો

અર્થ એમ નથી કે હું અભિમાની છું.

હું જ્યારે નવરો પડતો હોઈશ ત્યારે કુમારિકા અને વનખાલાના જ વિચારો કરતો હોઈશ એમ તમે માનો છો ? તો તમારી એ માન્યતા...સખૂર તમે તમારી માન્યતા કેવી રીતે ધરાવતાં રહો છો ? મારી નવરાશના સમયમાં હમેશાં...પણ હું પૂછું છું કે કયો માનવી જીવનની મૂશીબતો, મુંઝવણો અને દુઃખથી પર જનતા, આરામના સમયે એના દિલને બહેલાવે તેવું વર્તન નહિ ચલાવતો હોય ? વાહ ! એનો અર્થ તમે એવો ન કરશો કે ફક્ત હું વનખાલા અને કુમારિકાના વિચારોમાં મારો વખત પસાર કરતો રહું છું. અલ્પજ્ઞ હું વિચારતો રહું છું—પણ તે મનો-વિજ્ઞાનની (Psychology) દૃષ્ટિએ.

ક્યારેક ક્યારેક વળી હું ઊર્મિમય બની જઈં. પણ જ્યારે હું ઊર્મિવશ નથી બનતો અને હું માનસશાસ્ત્રની નજરે સૌને જોતો હોઈં છું ત્યારે મને મોટા મુંઝવણ અને ગોટાળા લાગતાં ચક્રવર્તી અને ચોક્કાં—ચોક્કડાઓની વચમાં એક સાવ ઝીણું નાનકડું મીંડુ જ દેખાય છે. મને આવા સમયે કાઈ વૈરાગી કહેશે—પણ હું સાચું જ કહું છું હું વૈરાગી નથી. હું વૈરાગી હોત તો બલા મેં ‘સન્યાસ’ ન લીધો હોત ?

માનવીએ જ સન્યાસના અર્થની વિકૃતિ કરી નાખી છે. જીવનમાં સુખ ન દીધું—જીવન બારે મુશ્કેલીઓથી બરેલું લાગ્યું. લાગણીઓ ધવાઈ ગઈ. હાય—રે—હાય નિરાશા. અને કાયર માનવી જંગલ તરફ ભાગ્યો. એણે મહા સન્યાસ લીધો. જગતથી એ મહા—સન્યાસી વિરક્ત બન્યા. મને એવાં સન્યાસીઓની આવી કાયરતા ભરી વર્તણૂંક બહલ અતિશય તિરસ્કાર છે—અને હું માનું છું—સો એ સો ટકા ને લાખવાર ગુણીએ તેટલી વખત કે સન્યાસ એ

સંસારમાં જ ભોગવવાનો છે. સન્યાસ એ જંગલ તરફ ભાગી જવાથી નથી. કોઈ રોટલો આપે અને ખાવાથી સન્યાસ આવતો નથી. એને તો હું કાયરતાના ધતિંગો કહું છું. નિર્જાળતાનું પ્રતિક કહું છું. એવા સન્યાસીઓને જેલમાં અપાતું સખ્તમાં સખ્ત કામ સોંપવું જોઈએ—તો જ એમને જીવનની શક્તિ દેખાશે. તો જ એમને જીવનમાં સન્યાસ—સંસારમાં જ સન્યાસ ભોગવવાનું મન થશે. હું આજે વાત કરું છું એ ધુતારા સન્યાસીઓને માટે, નહિ કે ઉચ્ચ કક્ષાનો બોધ ફેલાવનારાઓ માટે.

હું આવા સન્યાસના કક્ક નિયમોમાં માનું છું, પણ જવા દો વાત ! બહા માનવ હૃદયની ઊર્મિઓ કોઈ અજાણ ગજા છે ! હું એને બરાબર સારી રીતે સમજી શકું છું. છતાંય હું એને માટે આશ્ચર્ય બતાવું છું. મનેય કેટલીય વાર આત્મહત્યા કરવાના વિચારો આવેલાં છે—મનેય કેટલીક વખત—વૈરાગ્ય જંગલ સંન્યાસી બનવાનું મન થાય છે. પણ હું એમ સમજું છું કે એ નિર્જાળતા છે. એ કાયરતા છે અને એટલે હું એવું કાયરતાભર્યું પગલું ભરતો નથી.

મારાં નાનપણના દિવસો મને યાદ છે. ન્યારે કહી શકાય કે હું ખૂબ જ દુઃખી હતો. અરે બહા—બહુવા...હું આજે ડોક્ટર બન્યો છું. મારાં દુઃખોથી વાત કહી હું જીવનની નિર્જાળતાઓને ખૂલ્લી કરવા ઇચ્છતો નથી. દુઃખ એટલે જ નિર્જાળતા. જીવન મુશ્કેલીઓથી ભરેલું છે. બુદ્ધિપૂર્વક એ મુશ્કેલીઓને દૂર કરવા માટે આપણે વિચાર કરવાનો છે. આવેશ જ—ગુસ્સાની પરિસ્થિતિને આપણે હમેશાં દૂર રાખતાં શિખવાનું છે. જ્યાં સુધી માનસમાં આવેશ—મનમાં ગુસ્સાનું સ્વરૂપ સુદ્ધ—સ્વપ્ન સુદ્ધ પછી હશે તો પણ માનવો કંઈ જ કરી શકવાનો નથી. દુઃખથી પછીથી તો એ ફક્ત રડવાનો જ છે. એના માનસમાં બુદ્ધિને ક્ષેત્ર મળશે—આવેશ—ગુસ્સાને એ દૂર રાખશે કે તરત જ એ એની મુશ્કેલીઓને દૂર જતી જોઈ

શકશે. દુઃખ એ ટૂંકમાં કહી શકાય કે માનવાને સરળ જીવન જીવવાનો માર્ગ કરી આપનાર એક ઈશ્વર જ છે. ઈશ્વરથી ડરવાનું હોય ખરું? દુઃખ એ ઈશ્વર ઈશ્વરને આપણે પૂજીએ છીએ, દુઃખને પણ પૂજવાનું. એનું પૂજન સંયમ અને સહનશીલ બનીને કરવાનું. દુઃખ કે મૂશ્કેલી જીવનમાં ન હોય તો જીવન—અરે જીવન શબ્દની હયાતી પણ ન હોત. જન્મ થતાં જ માનવી ઉપર મૂશ્કેલીઓ.

અધધધ—! જન્મે ત્યારથી જ એ રડતો રડતો. પછી... બેસતાં શિખવું પડે. બોલતાં શિખવું પડે—ભણતા શિખવું પડે—પછી લમ કરવાના—સંસારની મૂઝવણો—છોકરાં છંયાં—પ્રૌઢાવસ્થા—ઘડપણ. છોકરાં છંયા અને વળી આ ઘડપણ કે પ્રૌઢાવસ્થામાં જ પરણાવવાના—પૈસા નહોય તો—અરેરેરે—જીવન જીવન ખસ મૂશ્કેલીઓ—દુઃખ અને દર્દથી જ ભરેલું. પણ ગભરાવ છે શા માટે? હું ડોક્ટર છું. મેં તો મારી દવાની અજમાયશ મારાં જીવનમાં કરેલી છે—હું એમાં સફળ પણ બનેલો છું.

અત્યારની મારાં માનસની અવસ્થા એવી છે કે મારાં ઉપર ઊર્મિ—ભાવનાનું દબાણ નથી. મને કુમારીકા યાદ આવતી નથી. મને વનખાલા....દિવાલ ઉપરની પેલી મારી છબીની સામે જ સામી દિવાલ ઉપદ વનખાલાની છબી હતી. મારા સામે જોઈ તે હસતી હતી. પહેલાં મેં વનખાલાની છબી સાઈ જોયું. પછી મેં મારી છબી સામું જોયું. કાણુ વધારે તેજસ્વી છે? હું કે વનખાલા? આઝાદીનું પ્રતિક. સપ્તાર્ધબર્યા નિશ્ચયાત્મક બળ સાથે જીવનનો કાઈ મહાન પ્રશ્ન ઉકેલીને ખસ આમ જ વર્તવું છે એમ નક્કી કરી ચૂકેલો—હું સંયમી ડોક્ટર—કે મને હસતી. મારાં સામું ભાવભૂખ્યા મુખે જોતી છતાંયે આંખોને નચાવતાં ટકાર કરતી ‘તમે નિષ્ફળ જવાના છો’ એ—એ—છબીમાં રહેલી વનખાલા?

જાણે જીવનમાં સામ સામી મોરચાં જ માંડ્યા ન હોય?

જ્યારે હું નાનો હતો ત્યારે પેલી પતંગ ચગાવવાની સાકળ છાપ દોરીથી ઠોકરાં બાંધી સામ સામો અમે બન્ને—અમે બન્ને એટલે હું અને વનખાલા નહિ. હું અને તમે—તમે એઓ કાઠક મારા જેવો છોકરો. આજે તો હું ડોક્ટર છું. હું તો મારાં નાન-પણની વાત કરું છું. એ વખતે અમે બોલતાં—હું કેવી રીતે બોલતો હતો ? ‘ આઈ—જવ—પાઈ જવ લંગસીયા લઢાવી. ’ એ વખતના મુખ ઉપર નિર્ણયનું કાઈ બળ હતું. ખરું ? ના. ના. ના. આજના આ ડોક્ટરનું ભાવી હતું નહિ ? હું એ જે કંઈક હતું એ તો એ હતું કે જીવનમાં જીવનભરને માટેનું છે. સિવાય કે કાઈ મહાન અકસ્માત ન આવે.

‘ શું જોઈ રહ્યાં છો, ડોક્ટર ? ’ એકાએક હું ચમક્યો. માર્યા—વનખાલા. ખૂદ વનખાલા.

‘ હું વિચારતો હતો કે આમાં કોણ સુંદર છે. ’

‘ તમારામાં તો કાઈ રૂપ નથી હોં કે. ’ વનખાલા હસી પડી. મારી નજીક આવી મારી પાસેથી વળાંક લઈ એ સીધી પલંગ ઉપર જઈ બેઠી.

‘ તો મારી સાથે શા માટે બોલો છો ? ચાલ્યા જાવને. ’ મારા જેવો સંયમી આદમી તમે ભાણે જ કાઈ જોયો હશે. હું વનખાલાના શબ્દોથી જરાયે ધવાયો નહોતો. મેં વનખાલાને ધડ દઈને મને આવડ્યો એવો જવાબ દીધો. તમે કાઈ કહેશો કે તમારી એ રાજની મિત્રતાના રાજના વાર્તાલાપને લીધે તમે એક બીજાને એવી અસહ્ય... અને અસહ્ય કહી શકાય ? કાઈને ન ગમવાની હોય તો બલે ન ગમે. રૂઢિચુસ્તોને બલે એમાં અમે બગડી જતાં દેખાતાં હોઈએ. પણ અમને ભાઈ, જ્યાં સુધી એમાં નિર્દોષ આનંદ દેખાતો હશે ત્યાં સુધી તમે કોણ ? તમે કંઈ ઝાડીના—અરે છોકરાના મૂળ ? દોસ્ત રૂઢિચુસ્ત

હસતાં હસતાં કહું છું માફ કરજે-હોં. સંયમપૂર્વક મેં જવાબ આપ્યો હતો. પણ વનખાળા એની હાજરી સદાયે મને હસતો જ રાખતી હતી.

‘આ ધર તમારું છે?’ પલંગ ઉપર એ મઝાકમાં સૂઈ ગઈ-એણે પૂછ્યું.

‘ત્યારે?’

વનખાલાએ કોઈ જવાબ ન આપ્યો-સિવાય કે એણે એક પછી એક પહેલાં પોતાની અને પછી મારી ડોક્ટરની જમીને એણે જોઈ લીધી હતી. નાચ કરતી એ આંખોને જોઈ મારા દીલમાં ભાવના દોડી આવતી હતી. પણ મેં તમને કહ્યું ને.....હું સંયમી આદમી છું, હું પછીથી શું બન્યું તે કાંઈ તમને કહેવા ઇચ્છતો નથી. અમારો આનંદ નિર્દોષ હતો—નિર્દોષ છે—નિર્દોષ રહેશે. અરે અમારે એ જોવાનું છે. તમે લેખક છો. તમને હું મારાં જીવનની બધી વાત કહું. તમે એ બધી વાતને તમારી ભાષામાં ઉતારી-વાર્તા લખો કાઢો. કદાચ એ વાર્તામાં આપણા ધણાય ટીકાકારોને કલાભંગનો મહાન દોષ દેખાશે. આપણે તો ભાવનામાં જ કુબ્ધી રહેવાનું છે. આપણે તો વાસ્તવિકતાને જરાયે વિચારવાની જ નથી. આપણે પ્રગતિ કરવાની નથી. આપણે અત્યારે આપણું છે તેને પણ સંભાળવું નથી...અને છતાંય બધાનો સરવાળો કરવામાં આવે તો સૌ બકવાટ કરે છે. અલખત! હું ડોક્ટર છું. તમે લેખક છો. તમે મારાં કરતાં વધારે શુદ્ધિશાળી હશો. એટલે તમને પણ મારાં જીવનનો આ બધો બકવાટ લાગતો હશે. પણ તમારી બૂલ થાય છે. મેં ધણાય નવલકથાકારોને વાંચ્યા છે. મોટા ભાગનાં તો વિચાર વગરનાં જ થોથાં રચતાં હતાં. ફેટલાંક વળી વિચાર અને વાતાવરણ ઉભું કરી ફક્ત ઉપરજીલ્લી નહિ જેવી વાસ્તવિકતા જ દર્શાવતાં હતાં. પ્રગતિનું કોઈ પુસ્તક મેં દેખ્યું નથી. અરે પ્રગતિ સૂઈ ગઈ. કાન્તિ પણ સૂઈ ગઈ પણ વાસ્તવિકતા દર્શાવવાનો દાવો કરતાં કયા આપણા લેખક જીવનની

અનેક બાબુઓ તરફ દષ્ટિપાત કર્યો છે ? દષ્ટિપાત કર્યો હશે તો એને અવલોકતાં નહિ આવડ્યું હોય. અવલોકતાં આવડ્યું હશે તો એને પુસ્તકમાં ઉતારતાં નહિ આવડ્યું હોય ? બોલો—તમે લેખક છો—તમારે હજુ તો લખતાં શિખવાનો વિચાર કરવાનો છે. વિચાર છે. તમે સંપૂર્ણ શક્તિ—બુદ્ધિ તાલીમ પણ લઈ લીધી છે. કોઈ સરસ જીવનની વાત તમે માંગતાં હતાં—અને મેં તમને મારાં જ જીવનની અંગત બાબત કહેવા માંડી. તમે એને વાર્તામાં ઉતારજો—જવા દો—જવા દો એ બધી વાતને...પણ ના. ના. ના. તમને સાંભળવાની હોશ છે. મને કહેવાની ઈચ્છા છે.

તો સાંભળો—નવલકથા હું લખી જાણતો નથી. હું બોલી શકું છું. અને એજ નવલકથા—મારી નવલકથા હું એને કહું છું, પ્રત્યેક માનવને હું નવલકથાકાર કહું છું. એ બોલે—એ બોલતો હોય છે તે એક જીવતી નવલકથા જ હોય છે. મને એવી જીવતી નવલકથાઓ અવલોકવાનું ખૂબ ગમે છે. જીવન ? જીવન એ નવલકથા ? મને હસવું આવે છે. જીવન એ નવલકથા નથી—જીવન એ તો મહાપુરાણ છે એક એક માનવી મહાપુરાણથી એ મહા—મોટા પુરાણ જેવો છે. જગતમાં કેટલાં બધાં માનવીઓ ? કેટલાં બધાં પૂરાણો ?

અને તમે લેખકો ? એમાંથી કંઈક જાણતાં અજાણતાં ઝડપી કંઈક લખી કાઢો. તમે જેવાં પ્રકારનું માનસ ધરાવતાં હશે તેવાં પ્રકારની દષ્ટિથી મારી આ વાતને અવલોકશે...

‘તમે શું વિચારો છો ? મારાં શબ્દો તમે કેમ સાંભળ્યાં નહિ ? મેં તમને કહ્યું ને કે આ ધર માફં અને તમાફં છે. મારી નાચતી આંખો તમે ન જોઈ ?’ વનખાલા પલંગમાં બેઠી થઈ ગઈ. તે કદાચ મને આમ ગંભીર બનેલો જોઈ ગંભીર બની ગઈ હશે.

પોતાના દિલને ગમે તેવો ઉત્તર એને ન મળ્યો—પોતે ધમ્મતી હતી એવું કાંઈક એને ન મળ્યું...એના દીલમાં કંઈક ઝીણું—નાનું સરખું દુઃખ દોડી આવ્યું. એના એ સંવેદનને હું જોવા લાગ્યો. મેં જવાબ ન આપ્યો.

‘તમે શું વિચારતા હતા?’ એણે ખૂબ જ ભાવમય બની પૂછ્યું.

‘પેક્ષે ‘બિરાદર’ લેખક છે ને. એ મને ધણીય વખત આપણી અંગત વાતો જ પૂછ્યા કરે છે. બિચારો ઉગતો લેખક એની જીઝાસાવૃત્તિને સંતોષવા એની સાથે માનસ શાસ્ત્રીય વર્તન ચલાવતાં એને બુદ્ધિશાળી કરી કહી હું કેટલીક વાતો કહું છું.’

‘અંગત વાતો?’ એણે આશ્ચર્ય દર્શાવ્યું.

‘હા. કેમ?’ હું બોલ્યો—

‘તો તમે મૂર્ખા—એની શક્તિનો મને પણ થોડો ઘણો ખ્યાલ છે તે દિવસે તે અહીં આવેલો ત્યારે તમને ઉલ્લુ બનાવી બધું પૂછી ગયો હતો.’

‘વનબાલા—તારી બૂલ થાય છે. એવાંએની જીઝાસાવૃત્તિ સંતોષાયા પછી પણ તેઓ કાંઈ ધાડ મારી શકતા નથી. કાંઈ જ કરી શકતાં નથી. પ્રેમલાં અને પ્રેમલી—બસ બીજી વાત જ નહિને.’

‘પણ તમે આમ અવળે રસ્તે કેમ ચઢી ગયાં?’

‘શેના અવળે રસ્તે?’

‘હું અહીં આવી છું...તમે આમ બાધા...’

‘તું અહીં આવી છું—હું એ જાણું છું.’ હું હાસ્યને દબાવી દેતાં બોલ્યો.

‘તો મારે તમને થોડું પૂછવું છે.’ વનબાલા બોલી એની રમતીયાળ વૃત્તિને હું જોઈ રહ્યો હતો. હું જોને ‘સબ્ય’ આદર્શી

કહેવામાં આવે તે—એવો સભ્ય બની ગયો. ઝટ હું જાણે કોઈ મહાન વાટાઘાટ કરવા ઈચ્છિતો હોઉં—અરે વાટાઘાટ કરવાનો હોઉં તેમ સોફા પાસેની એક ટેબલ—પુરશીમાં બેસી ગયો.

‘બોલો, કાંઈ ખાસ...અગત્ય મુશ્કેલી તો...શું કામ હતું ? મારે ઉતાવળ છે—જલ્દી...’ મને સિગારેટ પીનારાઓ તરફ અતિશય તિરસ્કાર છે...અને સિગારેટ ન પીવી એમ હું સૌને કહું છું, છતાંય મેં મારાં ટેનોસના ખીસ્સામાંથી એક સિગારેટ કાઢી મોંમાં મૂકતાં આમ કહ્યું.

મારાં આ નાટકને વનખાલાએ જોયું, એવું રમતિયાળપણું તો એને ગમતું જ હતું. હું બેઠો હતો એ ટેબલ પુરશીની આગળના સ્ટુલની પેલી તરફ પડેલી બીજી ટેબલ પુરશી આગળ જઈ વનખાલા તેને સ્ટુલ પાસે ખેંચી લાવી છટાપૂર્વક તેમાં બેસી ગઈ. કુણીને સ્ટુલ ઉપર મૂકતાં અંગુઠા અને પહેલી આંગળી વચ્ચે સમસ્ત કપાળને રાખતાં એણે કહેવા માંડ્યું.

‘આપણે હવે...’

‘લગ્ન ક્યારે કરવાનાં છે ?’ મેં એના વાક્યને પૂરું કર્યું.

‘જ્યાં સુધી તમે મારાં પ્રશ્નને પૂરોપૂરો સાંભળો નહિ ત્યાં સુધી તમારે કોઈ જવાબ ન આપવો.’

‘તમારી આ વાત—આ રીતભાત Official નથી—સભ્ય બનો.’

‘પણ હું સભ્ય છું.’

‘એની ના નથી. તમારે શું કહેવું છે. બોલો.’ સંપૂર્ણ સભ્ય રહેતાં મેં કહ્યું.

‘આપણે હવે ક્યાં સુધી પ્રેમ કર્યા કરશું ?’

‘જીવનભર.’ સ્વસ્થાપૂર્વક જ મેં જવાબ આપ્યો.

‘લગ્ન નથી કરવાં ?’

‘ના.’

‘કેમ ? સમાજ જોયો છે. કરડી ખામ છે. ગંદી છી-છી-છી કેવી કલ્પનાઓ કરે છે. ?’

‘પણ એમાં તમે કેમ કશો છો :’ દિવાસળીની પેટી હાજર નહિ હોવાથી મેં સિગારેટને પાછી પેટીમાં મૂકતાં કહ્યું.

અમે બન્ને હવે ધીમે ધીમે ગંભીરતા તરફ પગલાં બરતાં હતાં.

‘હું કરતી તો નથી જ.’

‘તો પછી ?’ મેં પૂછ્યું.

અને એની પાસે જવાબ ન રહ્યો. એ મૌન બની ગઈ.

‘તમે જોડું ન લગાડશો ડોક્ટર...કુમારીકાએ મને બધું કહ્યું છે. બહે, બહે તમે મારી સાથે લગ્ન ન કરતાં...તમે કુમારીકા...’

‘અરે અરે વનખાલા-વનખાલા-’ અને આમ રડતી દેખી હું તો હબકી જ ગયો. અમારું નાટક...અરે કશું જ બનવાનું ?

‘મારું નામ...હા. તમને મારું નામ લેવાનો અધિકાર છે. કારણ કે તમે મને ચાહો છો. હું પણ તમને ચાહું છું...પણ તમને તમને હું કોઈ જ પ્રશ્ન ન કરી શકું ?’ મારાં નિર્દોષ તેજથી કદાચ એ અંબઈ ગઈ હશે-એ જવાબ નહોતી આપી શકતી. એને જે કંઈ કહેવું હતું એ એનાથી નહોતું કહેવાતું.

‘તમે મને ચાહો છો ?’

‘હમણાં તો તમે હસતાં હસતાં આવ્યાં હતાં.’ મેં આ કશ્ચા-જનક નાટકને ફેરવવાનો વિચાર કરી એને કંઈક યાદ કરાવ્યું.

‘ડોક્ટર’ એ હસી પડી.

અને પછી હું પણ હસ્યો. અમારું નાટક પૂરું થયું.

એ પુરથી ઉપરથી બીબી થઈ ગઈ

‘તમને આજે આવા વિચારો કેમ આવ્યા?’ મેં પૂછ્યું.

‘હું આવી ત્યારનાં તમે વિચારમાં હતા. તમે કુમારીકાને નથી ચાહતાં? તમે કુમારીકાના વિચાર નહોતા કરતા. મને તો એવું લાગ્યું હતું-હું હસતી હસતી આવી હતી. કુમારીકાએ મને બધું કહ્યું હતું, પણ હું તો એના એ શબ્દો ઉપર ખૂબ હસી હતી. તમને મેં આમ અહીં વિચારતા જોયા.....’

હું એના આવા વાક્યો સાંભળી સહક થઈ ગયો.

‘ફરી તમે કેમ વિચારમાં પડ્યા?’

‘કાંઈ નહિ.’ મેં ધીમેથી જવાબ આપ્યો.

‘કેમ? કહોને-’ એ મારી નજીક આવી. હું હજીયે ખુરશીમાં જ બેઠો હતો.

‘નહિ કહો?’ એણે ફરી પૂછ્યું. એ ખૂબ ગંભીર હતી. એની ગંભીરતા એના દર્દમાં ફેરવાઈ જાય એમ મને લાગ્યું. એને ફરી રડાવવાનું મને મન થયું, મેં ઢોંગ કર્યો.

‘ચલ જા-હું તને ચાહતો નથી. ઈર્ષાખોર-’ અને-અને-હું જોઈ શક્યો. વનખાલા રડવા લાગી. એના ગંભીર લાગતાં ચહેરા... એની આંખે...આંસુ આંસુ...

મારાથી એ સહન ન થયું. મારે એને એક શબ્દ કહેવો હતો- મેં એ શબ્દ એને કહી નાખ્યો હતો. હું બેઠો થયો. એ મારી પાસે જ બેઠી હતી. મેં એના આંસુ લૂંછ્યાં-

‘જાવ-મારે તમારું કામ નથી.’ હું ચમક્યો આ શું? એ હાંસિકા ગઈ હતી, મારા શબ્દોની એના ઉપર આ અસર? હું વિચારમાં પડી ગયો.

‘વનખાલા’ બારણા તરફ જાગતી વનખાલાને મેં જૂમ મારી. હું પાછળ ઝડપથી પગલાં ભરતાં દોડ્યો. મેં એના ખભો પકડ્યો.

‘છોડો—’ છતાં ય એ જવા લાગી.

‘વનખાલા—’ મારે સંયમ...હું જેને સંયમ કહેતો હતો— મને લાગ્યું, હું હમણાં જ રડી પડીશ.

પણ હું...મેં વનખાલાને નહિ જવા દેવાનો નિર્ણય કર્યો. મને એ અધિકાર—

‘છોડો. મને હાથ અડકાડવાનો તમને અધિકાર નથી.’

‘પણ હું તને ચાહું છું.’ હું સમજી ગયો હતો. શ્વાથી એને ખોટું લાગ્યું હતું. મેં કહ્યું.

‘દંભી.’ એણે ખૂબ મારી. એ જરાક થંભી હતી.

‘પણ મેં તો તમને ખોટું ખોટું કહ્યું હતું.’

અને થોડીવારમાં આમ અમારું બીજું નાટક મને પૂર્ણ થતું લાગ્યું.

‘તમારી સાથે મારે કંઈ વાત નથી કરવી. જવ. છોડો...’

‘એમ હું તમને અહીંથી નહિ જવા દઉં.’ મેં કહ્યું, હું લાગણીવશ બનતો હતો.

મારા આવા શબ્દોથી એના ઉપર કંઈક અસર થઈ. એ જરાક ધીમી પડી હતી. મારી સાથે એ અંદરની બાજુ ધીમે ધીમે આવતી હતી.

હું કેવી મૂઝવણભરી પરિસ્થિતિમાં મૂકાઈ ગયો છું ? તો પછી મારે કરવું શું ? હું મારા જ હૈયાને આ શબ્દો પૂછતો હતો. હું મારા જ માનસને આ પ્રશ્નો પૂછ્યા કરતો હતો. મારાં એ જીવન પ્રશ્નોમાં હું એટલો બધો તો અટવાઈ ગયો હતો કે મને હજી બિંધ પણ નહોતી આવી. રાત્રીના બારના ટકારા તો હમણાં જ મેં જાગતી જાગતી એ પરિસ્થિતિમાં સાંભળ્યા હતા. લગ્ન. તો શું લગ્નની જરૂર-યાત ખરી જ ? વનખાલા ! તે એને આવી માની હતી ? એ ઈર્ષાખોર

શા માટે ? પણ એની ઇર્ષા એ ઇર્ષા છે ? એ ઇર્ષામાં મારા તરફની એની ખૂબ લાગણીઓ જણાતી નથી ? કે...પણ એ ઇર્ષા એના આદર્શોની મર્યાદા દર્શાવતી નથી ? વનખાલા ઇર્ષાખોર શા માટે ? કે—કે પછી હું કુમારીકાને આહું છું. મારા...પણ કુમારીકા વળી કચારની ? પણ માની લો કે મને કુમારીકા માટે માન છે—મને એના તરફ માન છે અને વનખાલા આ પ્રમાણે વર્તે છે—માટે હું વનખાલાને ઇર્ષાખોર કહું છું—તો પછી ખીજું શું ?

ઇર્ષા તો મને ગમતી નથી. વનખાલા ઇર્ષાફેળની છે માટે એ પણ મને હવે નહિ ગમવાની. તો પછી મને કુમારીકા શા માટે ગમી, એણે વનખાલાની ઇર્ષાખોરી કરી હતી ? એણે વનખાલા માટે એક પણ શબ્દ ઉચ્ચાર્યો હતો ? વનખાલાની ઇર્ષા એને કેમ ન આવી ?

તો આમાં સૌથી વધારે શ્રેષ્ઠ લાગણીઓ કેવી ?

વનખાલાની લાગણીઓ વધારે તીવ્ર છે, વધારે બળવાન છે... હા હા. લગભગ એવું જ, અરે એજ પ્રમાણે. અને કુમારીકા—ખીજું કંઈ નથી, એનો માનસિક વિકાસ વનખાલા કરતાં વધારે છે. તો ખીજું શું ? બન્નેની વચ્ચે હું એકલો ખડો છું. કુમારીકાના વિકાસ ભર્યા માનસ સાથે મારા વિચારો મળતા આવે છે—માટે—માટે મને કુમારીકા હવે ગમવા લાગી છે. તો—તો હું પૂછું છું કે વનખાલા આજ સુધી કેમ ગમતી હતી ?—પણ મને અનુભવ ક્યાં હતો ? એ આવી ઇર્ષાખોર હશે એની મને ક્યારે ખબર હતી ? બલા—તેં એની સાથે ત્રણ ચાર વર્ષો ગાળ્યાં છે—મિત્રતાભરી રીતે, એના માનસનો તને સંપૂર્ણ ખ્યાલ પણ નથી ? અરે પણ એ ધણીય વખત કહેતી કે મને કદીય ઇર્ષા ન આવે. ' અરે બલેને હું કુંવારી રહેતી. તમે ખીજે લગ્ન કરી નાખો, એ કે ખીજી વનખાલા ? તો એના વિચારો આજે આમ શા માટે પડ્યાયા ?

પણ એના વિચારો ક્યાં આગળ પહોંચ્યા છે? એ તો મને હજીય આજે છે.

હું ખૂબ મૂંઝાતો હતો, પણ હું ગભરાતો નહોતો. મેં નિર્ણય કર્યો હતો. યુદ્ધિપૂર્વક મારે મારા જીવન પ્રશ્નનો ઉકેલ કાઢવો હતો. દુનિયા મને શું સમજાવતી હતી. દુનિયા—સમાજના શબ્દો ઉપર મેં માફ જીવન ધડચું હોત તો...? પણ નારે, સમાજે તો આજ સુધી બકવાટ કર્યા જ કર્યો હતો. મારી સ્વતંત્રતા—મારાં સ્વાતંત્ર—સ્વેચ્છાએ વહેનારા માનસે સમાજને ગણકાર્યો નથી, તો ખીજું શું હોઈ શકે?

સમાજના વર્તનથી હું ડબ્બો હતો તો મારી આજ શો દશા હતી? હું અને વનખાલા સાથે ફરતા—સાથે બોલતાં. રૂઢિચૂસ્તો અમારાં તરફ આંગળીઓ કરતા, અમે એ કોઈને ગણકાર્યા નહિ... પણ ના. ના. ના. રૂઢિચૂસ્તો અહીં સાચા નથી લાગતા? અમને એ બધા અનુભવી લોકો આંગળી ચીંધીને અમારાં એ સ્વેચ્છા—વિહારને સ્વછંદી કહી અટકાવવા માગતા હતા એ વસ્તુ સાચી જ લાગે છે. આજે હું આ પરિસ્થિતિ ઉપર મૂકાત ખરો? વનખાલાને કે મારે આમ જરાય દુઃખી થવું પડત?

તો પછી રૂઢિચૂસ્તોના કહેવા પ્રમાણે જ મેં વર્તન ચલાવ્યું હોત તો?

તો તો મેં વનખાલા સાથે...ના રે ના. ન્યાતની કોઈ કન્યા સાથે લગ્ન જ કરી નાખ્યાં હોત. અને વનખાલા કે કુમારીકા કોઈને હું ઝોળખતો ન હોત, તો પછી આ પરિસ્થિતિ આવી પણ નહોત. પણ મેં એવા વિચારોને શા માટે ન અપનાવ્યા? એ વખતે જે વિચારોથી માફ માનસ ધડાચું હતું એ વચારો મને રૂઢિચૂસ્તો તરફ તિરસ્કારથી બોલાવું કહેતો હતો, અને એ પ્રમાણે મારા ધડાએલા વિચારો પ્રમાણે હું વનખાલા—

પણ આજે શું છે ?

વનખાલાને દુઃખી થવા દેવી નથી, કુમારીકા—પણ કુમારીકા તો કહે છે જ...કે મારે તમારી વચમાં નથી પડવું.

તો—તો—હું વનખાલા સાથે લગ્ન કરી નાખું ? લગ્નમાં હું માનતો નથી પણ વનખાલાની લાગણીઓને સંતોષવા માટે. વનખાલા કહે છે—વનખાલા લગ્નની માગણી કરે છે માટે—માટે હું લગ્ન... પણ વનખાલા એવી માગણી ન કરે એવું તું એનું માનસ ધકને.

આજસુધી તો તું વનખાલા તરફ લાગણીથી જ ખેંચાએલો રહેતો હતો. વનખાલા તરફ તે હંમેશા વહાલભરી નજર રાખી હતી. અને એથી તું વનખાલાના માનસ સુધી પહોંચી ન શક્યો. વનખાલાના માનસને તું ઘડી શક્યો નહિ. કેટલાંય રૂઢિચૂસ્ત કુટુંબોમાં જેમ પેલાં બેરંગો રમકડાં, આનંદના સાધન તરીકે ગણાય છે એવુંજ—એવુંજ મારા જેવા સુધરેલા ડોક્ટરને ત્યાં બન્યું ? !

એનું કારણ શું ? હું વનખાલા તરફ લાગણીથી જ ખેંચાએલો રહ્યો તેજને ? તો હવે. વનખાલાને ધોમે ધોમે તાલીમ આપું ? એનું એનું ઈર્ષાઓનું માનસ હું દૂર કરું ?

પણ એ હવે પછીથી તારી સાથે બોલવા આવતુર છે ખરી ? એ...બોલશે—જરૂર બોલશે. પણ એ તો તે હંબથી મનાવી ત્યારે ને ? એ હંબ હતો કે લાગણી ? જે કહેા તે !

વનખાલાને મનાવી--પાછી લાગ્યો. એ કેટલું બધું રડી ?

તો એને અત્યારે મનાવી લેવા માટે લગ્ન કરું તો ? પછી એની ઈર્ષાખેારી દૂર કરીશ.

પરિસ્થિતિ મૂઝવણ નિર્ણયો બદલાતાં જ જાય છે. અગત્યતાં અગત્યતાં પણ એ નિર્ણયોના જુદી જુદી વખતના બળથી સમાજનું ઘડતર થાય છે. સમાજનું એટલે માનવીનું. મૃત્યુ સિવાય જીવનને

સાચો અંત છે જ નહિ. જીવનમાં કોઈ જ વિચિત્રતા નથી. વિચિત્રતા તો મૃત્યુમાં છે. જીવનને ગહન કહેવામાં છે. જીવનને દુઃખોથી ભરેલ માનવામાં આવે છે. એથી જીવન એ વિચિત્ર મનાય છે. જીવન એટલે જ મહાન ગહનતા. એને આપણે ગહન કહીએ છીએ. એને આપણે ન સમજાય એવું કહીએ છીએ. એનું કારણ શું? કારણ કે એને આપણે જાણ્યું નથી. જાણી શકતા નથી. પણ એને માટે આપણે ધણાય નિર્ણયો કરી નાખેલા હોય છે. પરિસ્થિતિ બદલાતી જાય છે તેમ તેમ આપણે એ નિર્ણયોને બદલી નાખતા હોઈએ છીએ. પછી આપણે કહીએ છીએ. ખૂબ જ આશ્ચર્ય સાથે—જીવન તો ઓહોહો—શું ગહનતાથી ભરપૂર છે...પણ સાચી ગહનતા—સાચું ન સમજાય એવું મૃત્યુ છે. વૈજ્ઞાનિક દષ્ટિએ મૃત્યુ એટલે માનવીનો દેહ જગતમાં હવે વધારે વખત ટકી શકવાને લાયક નથી રહ્યો—એવુંજને? વૈજ્ઞાનિકો એને વધારે ટકાવવા પ્રયત્નો કરે છે, માનવીના પ્રયત્નોથી જ માનવી જીવતો હોય છે. એટલે માનવીના પ્રયત્નો ક્યારેય નિષ્ફળ જતાં જ નથી.

પણ હજી માનવી મૃત્યુને હઠાવી શક્યો નથી. મૃત્યુની પેલીપાર માનવી જઈ શક્યો નથી. માનવીને હજી મૃત્યુનો અનુભવ થયા પછી એ અનુભવ જગતને કહેવાને વખત મળ્યો નથી. એટલે મૃત્યુ એજ ગહનતા. એજ વિચિત્રતા. એજ જીવનનો સાચો અંત.

જીવનનો અંત મૃત્યુમાં છે એમ તો સૌ કોઈ કહે છે. કારણ કે એ મૃત્યુ પછીની પરિસ્થિતિને જાણતો નથી કે મૃત્યુ પછી કોઈ પરિસ્થિતિ છે એમ કહી શકતો નથી.

ધણાના માનસમાં એમ ઠસી ગયેલું હોય છે કે મૃત્યુ પછી પણ કોઈ પરિસ્થિતિ છે. એને એ પરિસ્થિતિમાં આ જન્મમાં કરેલાં પાપોનું પ્રાયશ્ચિત કરવું પડશે.....એવું માનસ ધરાવનાર ખીચારા આદમી જાણતો નથી હોતો કે એવું તો એટલા માટે છે કે તમે

આ જન્મના પાપ ન કરો. પણ આવતો ભવ...એના માટેનો માન-વીનો વિશ્વાસ ક્યારેક વળી ડગી જાય છે. અને જ્યારે એ ડગી જાય છે ત્યારે બાઈસાળ ઝટ પાપ કરી નાખે છે.

આ જન્મ અને આજ જગતમાં પાપ અને પૂન્યનો બદલો મળી જનાર છે એમ પણ એક વર્ગ માને છે. ફક્ત માનતો જ હોય છે. એક ખીજું પૂન્ય તો ખીજી તરફ પાપ. અને એનો સરવાળો જો એ કરે તો સરવાળો ગોળ મીડું—અલગત એણે સરવાળો બદ્દ જ વિચારપૂર્વક તટસ્થા જાળવીને કરવાનો. પછી તો એણે કદાચ જો પૂન્ય વધારે કર્યું છે એમ એ કહેતો હોય તો એને કીર્તિ જોઈએ છે એમ આપણે માની લઈએ. એ કાંઈ કામ કઢાવવા માગે છે એમ આપણે માની લઈએ. અને એથી આમ એક પાપ કરી તે એના પૂન્યને ધોઈ નાખવા ઈચ્છે છે.

તો પછી ખીજું શું ?

જીવનની આ વાસ્તવિકતા. હું તો ત્રાસી ગયો. તો ખીજું શું ? આ બધા બકવાટ નહિ તો ખીજું છે શું ?

માનવી ક્યારેય વસ્તુને સાચા સ્વરૂપમાં જુએ છે ખરે ? અલગત એ એની આંખે તો એને જોઈ સાચો જ માનતો હોય છે. એના જ વિચાર પ્રમાણે એ વસ્તુ ખરી જ છે એમ એ કહે છે.

મંદીર આગળ જૂએ ટળવળતાંએને—મંદીર બહાર પેટ થાબડી રહેલાંએને કાંઈ કાંઈ જ આપતું નથી. અને ભગવાન કે જેને આજ સુધી પણ એક મહાન સુખી—અને આપણને સુખ આપનાર તરીકે માનવામાં આવ્યા છે—તેને—એ ભગવાનને સૌ પૈસા આપે છે. સૌ દૌલત આપે છે. એની પાછળ જન કુરબાન કરે છે. પણ એ પૈસા આપનાર—એ દૌલત આપનાર કે એ જન કુરબાન કરનાર જાણતો નથી હોતો કે ભગવાન એની આવી આંધળી ચાલ—

અકલમહેતા—એવફૂરતા ઉપર હસી રહ્યાં છે. એની મશ્કરી કર્યા કરે છે. મંદીરના એ ભગવાને કેટલીય વખત કહ્યું કે બહાર બેઠા છો તેમને કંઈક આપો. તેમને ખાવા કંઈક આપો. મને નહિ—મને નહિ. એમને આપશે એ મને આપ્યા બરાબર છે.

પણ કોણ સાંભળે છે ?

કોને પરવા છે ?

થોડું પૂન્ય કરી નાંખીએ—અને ચાલો મંદિરમાં—પ્રભુ મહા. પણ આમ ભગવાન ક્યારેય ખુશ થાય છે ? મંદીરના પેલાં પૂજારીઓ ખુશ થાય છે. સાચા સ્વરૂપમાં તો એજ ભગવાન, ના, ના, ના—જે જે હાં—ભગવાનના એ લોકો તો સેવા કરનારાઓ હોય છે. એમને એમાં કંઈ વાંક નથી. જે સાચું જ્ઞાન એમનાથી દૂર છે એમાં એ લોકો શું કરે ? એમને પણ હૃદય છે. એમને પણ દીક્ષ છે. ભગવાનના એ સાચા આદેશને એ લોકો પણ બ્યારે સમજશે ત્યારે એ બહાર પડ્યા રહેતાં એક પણ માનવીને ભૂખે નહિ સુતું પડે.

બહાર પડ્યો રહેતો આદમી એટલે સમાજનો કોઈ પણ માનવ મંદીરમાં લોકો પૈસા આપે છે. મંદીરમાં લોકો પૈસા આપે છે એનું સાચું કારણ તો એ છે કે એથી સમાજ ઉપર ક્યારેય બય આવી પડે તો એ મંદીરનો ‘ખજાનો’ સમાજને સુખ્રત થાય. સમાજનું દુઃખ એનાથી દૂર કરવામાં આવે. સમાજનું એ દુઃખ પછી ગમે તેવું હોય. સાબરમાં રેલ આવી હોય કે—ધરતીકંપ થયો હોય. સમાજમાં એક પણ આદમી દુઃખી ન હોવો જોઈએ. અને સમાજેજ એ ખજાનો તૈયાર કરેલો છે માટે એના ઉપર સમાજનો જ અધિકાર છે. એથી હું એમ નથી કહેતો કે પૂજારીનો કોઈ જ હોસ્સો નથી. એ ખજાનાનું એ સંરક્ષણ કરે છે—એના પૂરતું મહેનતાણું—એ મેળવી શકે છે. એથી વધારે કંઈ નહિ. એથી વધારે એને કંઈ માગવું પણ ન જોઈએ.

તમને ખબર છે ઠેર ઠેર મંદીરો શા માટે છે ? કોઈ જગ્યાએ દુઃખ ન રહે એટલા માટે. પણ દુનિયા આજે ઉંધે માથે ચાલી રહી છે. ભગવાન એ જગતના માનવીઓની મશ્કરી કર્યા જ કરે છે છતાં જ જગતનો માનવી ભગવાનની પ્રશામત કરવા જાય છે. ભગવાન આથી જગતમાં દુઃખી થતા આદમીઓ તરફ જોતાં એવાં પ્રશામતીઓ ઉપર ગુસ્સે થાય છે. પણ ભગવાન હજી સહન કરી રહ્યા છે. સમાજમાં અવ્યવસ્થા—સમાજમાં દુઃખ... ઇશ્વરથી સહન નહિ થાય. એક દિવસ એ કોપ.....

સુવારમાં હું પથારીમાંથી ઉઠ્યો ત્યારે મને ખબર પડી કે રાતમાં હું મૂંઝાતા—ગભરાતાં સ્વસ્થ બનતાં વિચારતાં વિચારતાં ઉઠી ગયો હતો. સમાજનું એ મંદીર, સમાજનો એ ખજનો...મને મારી જીત ઉપર ધન્યવાદ વરસાવી દેવાનું ખૂબ મન થયું. મારા વિચારોને જગત અપનાવી લે તોજી અને પેલી જે વાર્તામાં પેલું બેકાર—સુધારક મંડળ આવે છે...એ ? એ પણ મારા જ વિચારો ચાલેને ! અરે એમ તે કાંઈ પારકાંના વિચારોને ઝટ અપનાવી લેવાતા હશે ? છતાંય જે એ જે વિચારોને હું બેગા કરી દઉં તો દેશમાંથી કેટલું બધું દુઃખ દૂર થઈ જાય ?...ઉઠ—ઉઠ બે હવાઈ ફિલ્મ. તારી દવાઈ ડોક્ટરી દુનિયામાં જ પ્રગતિ કર્યા કરને. અમેરીકામાં—જગતમાં ખૂબ ખૂબ શોધો થઈ ગઈ છે. ચંદ્રલોકમાં થોડા વખત પછી માનવીઓ ઉડતા હશે—જતા હશે, આવતા હશે. અરે એવો જમાનો પણ આવશે કે ચંદ્રલોક એ આપણા માટે ફરવા હરવા જવાનું એક સ્થાન બની ગયું હશે. એની પેલી Frankestine ફ્રેકસ્ટાઈન નામની ફિલ્મમાંનો પેલો એક્ટર બોરીસ કારલોટ...એમાં પણ ડોક્ટરની શોધ દર્શાવવામાં આવી હતી. ફક્ત માણસમાં જીવ નથી મૂકી શકાયો...પણ એમાં તો એવી શોધ થઈ ગઈ હતી કે માણસમાં જીવ મૂકાઈ જાય છે. પણ...ખીચારો એ ડોક્ટર...ઉતાવળમાં મગજની ફેરબદલી કરી નાખે છે...અને એથી પેલો માનવ—રાક્ષસ

ખની જાય છે. જુદા મુદ્દાઓમાંથી જુદા જુદા ભાગો મેળવીને તૈયાર કરેલો એ માનવી...હું પણ ડોક્ટર છું હું પણ હવે માનવમાં જીવ લાવવાના પ્રયોગો કરું! વનખાલા? કુમારીકા? સૂઈ ગઈ એ પ્રેમની ઉર્મિઓ. મેં શું પ્રગતિ કરી? પ્રેમ—પ્રેમ—એમાં ને એમાં જીવન ખલાસ કરી નાખવાનું? અરે વાહ! એ પ્રેમમાં પણ પ્રગતિ તો છેજ ને?? પણ એ તો છેવટે જાણે કાયરતાનું સ્વરૂપ પ્રગટાવતી હોય તેમ નથી લાગતું? માયકાંગલા—ના, ના, ના... પણ ગુજરાતના આજના યુવક યુવતીઓનો ખ્યાલ મને ક્યાં નથી? અરે મારે ત્યાં જ પેલી કોનેજની છોકરીઓ...પેલાં યુવકો—સોળ સોળ વર્ષની ગભરૂ બાળાઓ...ચાર કદમ ચાલે ત્યાં ટાંગા દુઃખી જાય. દશ કદમ ભરે ત્યાં હાંપી જવાય. વીશ કદમ ફરે ત્યાં બેસવાનું મન થાય સો કદમ આગળ જાય ત્યાં તો પછી સ્વર્ગ જ આવી જાયને... પણ એ પહેલાં તો મારી સલાહ લેવા... મારી દવા લેવા આવે છે. દવા લે છે. દવા ખાય છે. જરા બ્લેલાં દેવલોક પામવાનાં હોય છે તો ચાર છ વર્ષ પછી દેવલોક પામે છે.

મહાભારત અને રામાયણના દિવસો મને યાદ છે. એટલે હું કાંઈ એ દિવસોમાં જીવતો હતો એમ નથી કહેતો. મેં વાંચેલું છે અને એથી હું જોઈ શક્યો છું કે એ દિવસોમાં તો લોકો બસો પાંચસો વર્ષ રહેજે જીવી શકતાં. બાપરે! હું ડોક્ટર છું. બીજા ધણાય ડોક્ટરો છે. આરોગ્ય એટલે શું એનો તેમને બહુ જ અચ્છો ખ્યાલ હોય છે. પણ અફસોસ બિરાદર! એવા ધણાય દાકતરોનો મને અનુભવ છે. નાજુક દેહ. સુકલકડાં દેહ ઉપર કોટ અને પટલુન. અને પછી અમે તા હવે ખૂબ રૂપાળાં દેખાઈએ છીએ! કહો ગળે ટાઈબાંધીને ફરવાનું. અને પેલા અચકા—મચકા—લોચાથી ભરપૂર ચરખીવાળાં આદમીઓ! હું ડોક્ટર છું. મારી કામ વિષે બોલવાનો મને અધિકાર છે. મારી કામનું એમની તંદુરસ્તી તરફ ધ્યાન દોરવાની મારી ફરજ છે. ડોક્ટરો ભેગા થાય. એક આરોગ્ય સમિ-

તિની સ્થાપના કરે. અને એમાં બીજા કોઈનું નહિ. ફક્ત ડોક્ટરો ડોક્ટરોની આરોગ્યને બરાબર સાચવે. અને બધા લાંબા વર્ષો લગ-લગ સો બસો વર્ષ જીવી કાઢે. અશક્ય નથી, માનવીના હાથમાં કાંઈજ અશક્ય નથી. માનવી ધારે એ કરી શકે છે. હું ડોક્ટર છું. અને મેં ઈલાજ દર્શાવ્યો છે. આરોગ્યને માટે.

સવારમાં હું હવે બરાબર સ્વસ્થ બની ગયો હતો. પ્રેમલભ—લગ્ન શા માટે? ઈર્ષા—ઈર્ષા એ બધું વિચારી વિચારી મારા મગ-જમાં અશાંતિએ સ્થાન લીધું હતું. મેં એ બધાં જીવનના અગત્યનાં પ્રશ્નોને દૂર ફગાવી દીધા છે. અને... પણ ના, ના, ના. એ દૂર જઈ શકશે ખરે? જીવનમાં એની અગત્ય છે જ... પણ ડોક્ટર તારે શોધખોળો કરવી છે—પ્રગતિ કરવી છે... પછી?... ચોવીશે કલાક પ્રગતિ તો નથી કરવાની? પણ ડૉ. હાર્વે ક પેલાં વૈજ્ઞાનિક એડીસનના જેટલો હું ધુની—મસ્તબનીજઉં. તો?...તો શું વળી...એડીસનની નામ તો યાદ નથી...પણ એડીસનને ય પ્રિયતમા હતી. એનું ખાનગી જીવન પણ રોમાંચક હતું.

‘જીવન’ એ માનવ જીવનની અંદર એક વિચિત્ર પ્રશ્નાવલી ખડી કરી મૂકે છે...સમઘો અનુસાર એને ચોખ્ખી રીતે ગોઠવતાં ના આવડે તો જીવન એ એક કલ્પનાજ બની જાય છે. અને માનવી... મારે પ્રશ્ન છે કે કયો માનવી બેવકુફાર્થભર્યું જીવન નથી જીવ્યો? ક્યારેક આમ, તો ક્યારેક તેમ, એવું એવું કરવાનું એને મન થયા જ કરે છે. હંમેશાં એ એની ભિંમિંઓને કોઈને કોઈ રીતે સંતોષવા પ્રયત્ન કરે જ છે. જેવો એનો ભિંમિં પ્રકાર એવો એનો જીવન પ્રકાર.

*

હું ડોક્ટર દવાખાને જવા તૈયાર થઈ ગયો હતો હરરોજનો મારો ચોષાક મેં પહેરી લીધો હતો.

બહાર નીકળ્યો ત્યારથી માફ એ માનસ મારાં જીવનની આસ-પાસ—ખેર ! મારી જ આસપાસ બનતા બનાવો વિષે વિચાર્યું જ કરતું હતું. અને કયા માનવીનું માનસ એવી રીતે વિચારતું નહિ હોય ?

હરરોજ તો હું મારી ટેક્ષીમાં બેસીને જ દવાખાને જતો. આજ વળી મને વિચાર આવ્યો હું ચાલતા જઈ તો ? પણ ઉંદુ !

હું ડેલા પાસે ગયો....ટેક્ષી....મને ખબર નથી આ ટેક્ષીને આ નુકશાન ક્યારે થયું ?

એના આગલા કાચનો ભુક્રો ઉડી ગયો હતો. આજથી ત્રણેક મહિના થયા....લગભગ ત્રણ મહિનાથી તો મેં મારાં પૂર્ણવરને રાજીનામું આપી દીધું હતું. એ માણસ મને શરૂઆતમાં બહો આદર લાગ્યો હતો. પણ એક દિવસ મેં એને પેટ્રોલ લાવવા માટે સાઠા પાંચ રૂપિયા આપ્યા હતા. એ બાઈસાહેબે એ રૂપિયાને ખીરસામાં સરકાવી દીધા હતા. હું એનું એની પાસે પ્રાયશ્ચિત કરાવવા ઈચ્છતો હતો. મેં એને ઠપકા આપવા માંડેલો. શરૂઆતમાં તો એણે નીચા મોઢે મારે ઠપકા સાંભળી લીધો હતો. પણ કાણ જાણે કેમે એ વખતે માફ માનસ વિચિત્ર મનોદશાને અનુભવતું હતું. ના. ના. ના. આજેય આજેય કોઈ દંભ કરે, કોઈ ગુન્હો કરે, એ મારાથી સહેવાતું નથી. હું એને ફક્ત લઈને તડ કહી દઉં. ક્ષણ એનો અર્થ અવળો કરી નાખે છે. કેટલીય વખત હું બ્યારે એવા કારણોસર બેઠી ઉઠતો ત્યારે મારી આસપાસના મારાં મિત્રો વિગેરે મને ખૂબ ગુસ્સાવાળો આદમી માનતા. પણ હું ગુસ્સાવાળો આદમી નથી, ગુસ્સા જેવું કોઈ તત્ત્વ મારામાં નથી. મને કોઈ આદમીની વર્તણૂક ન પસંદ આવે—તો હું એને ઝાટકી કાઢું છું. કોઈ કહેશે. એ માનવીની વર્તણૂકને તમારે ધીમેથી કહી સુધારવી

નેઈ એ. એવી કાંઈ માનવીની પ્રસ્તાવનાને પણ હું સ્વીકારી લઉં છું. અલખત ! મારી વાત જુદી છે. શરૂઆતમાં તો મુંઝા—ઠગ-વિદ્વા બદમાશી કરનારાઓ તરફ મને પુષ્કળ ચીઢ ચઢે. અને એ રીતે જ મેં ડાઈવરને ધમકાવી કાઢ્યો હતો. શરમતો માર્યો ડ્રાઈવર કાંઈ ન બોલ્યો. પણ પછીના બીજે જ દિવસે એણે મારા હાથમાં રાજીનામું આપી દીધું. મને લાગ્યું કે મેં ગઈકાલે એને ખૂબ કહ્યું હતું એનું આ પરિણામ છે. પણ પરિસ્થિતિ મેં માન્યું એમ ન નીકળી. મારા હાથમાં રાજીનામું આપતાંની સાથે એણે ધડાધડ શબ્દાવલી ફેંકવા માંડી. ‘ તમે શ્રીમંતો તમે ડોક્ટરો...અમે ડ્રાઈવરો નોકરો...તમે એકજ આદમી છો. તમે એકલાં જ છો—અને તમારે આખો આ બંગલો આખી આ મોટર આખું આ દવાખાનું તમારે માટે મોઝ શોખ... ’

મને આ ડ્રાઈવરની ઉદ્ધતાઈ દેખાઈ. શ્રીમંત બલે ઉદ્ધત હોય—શ્રીમંત બલે બોલતાં ન શિખ્યો હોય પણ એની પાસે દૌલત છે—અને એથી એની આગળ કાંઈ કાંઈ એને શિખામણુ આપે તો એ એને નહિ ગમવાની. જ્ઞાની વ્યક્તિમાં એ મહાશય નરી ઉદ્ધતાઈ દેખવાના. હું ગુસ્સે થવાની તૈયારીમાં હતો. પણ ડ્રાઈવર મને ખૂબ જ ચાલાક દેખાયો. મારા મુખ ઉપરના ફેરફારોને એ સમજી ગયો—તેણે તરત જ શબ્દાવલીને બદલી નાખતાં બોલવાં માંડ્યું.

‘ સાહેબ ! ગુસ્સે ન થશો. અમારી ગરીબાઈની તમને ખબર નથી. અમારે ત્યાં એક જણુ નથી. પાંચ પાંચ જણાનું હું આ પાંત્રિશ રૂપીઆમાં પુરું કરું છું. મારાં માતા પિતા તો પરગામ છે. એમને મહીને દશ રૂપીઆ મોકલું એ જુદાં. એ લોકો તો ગામડે રહે છે. ગામડામાં એ મારાં માતાપિતા દશ રૂપીઆમાં એમનું બરાબર પુરું કરી શકે છે. પણ સાહેબ... ’

મને આ ડ્રાઈવરની વાત પછી ખૂબ સાંભળવા જેવી લાગી. મેં મારા...મેં તમને એ વાત તો પહેલેથી જ કહી છે કે હું સંયમી છું...પણ ના. ના. સંયમ જેવી વસ્તુ...મને...પહેલે પગથીએથી આ ડ્રાઈવરે જ સમજાવી...સાચું કહું છું. એ ખોલતો હતો મેં એને સાંભળવા માંડ્યો.

‘મારે ત્રણ નાના ભાઈઓ છે. બીજા એક મારે પુત્રી છે. મારી પુત્રીની ઉંમર છ વર્ષની છે. અને હા. મારી પત્ની. એ ચાર અને હું પાંચમો. મેં તમને કહ્યું ને ? ૩૫ રૂપિયામાંથી દશ રૂપિયા તો હું મારા માતા પિતાને મોકલો આપતો. બાકીના પચ્ચીશમાં અમે પચ્ચીશમાં અમે પાંચેયનું પુરૂં કરતાં. આ તો શહેર છે. ગામડું નથી. ૨૫ રૂપિયાના પગારમાંથી સાડાસાત રૂપિયા નાની ઓરડીના ભાડાના જાય...સાહેબ-સાહેબ તમે તમારી આ મોઝશૌખ મૂકી દો...’

વાહ ! વળી આણે ઉદ્ધતાઈ વાપરી એમ મને લાગ્યું. અને હું હવે તો એને થાપક લગાવી દેવાનો વિચાર કરવા લાગ્યો. પણ વળી એ ખોલવા લાગ્યો.

‘માફ કરજો સાહેબ. મારી જીભ ઉપર મારે કાચુ રાખવો જ જોઈએ. પણ ડોક્ટર ! આજે હું તમારો નોકર નથી...પણ હા. જૂતકાળના—જરૂર હવે તો જૂતકાળના તમે મારા શેઠ છો. સંબંધી ૨૫ રૂપિયામાંથી સાડાસાત રૂપિયાની બાદબાકી કરો—ના. ના. ના. તમે તો શ્રીમંત આદમી...જીઓ ૨૫ માંથી સાત જાય તો અઠાર—૧૮. એમાંથી અડધો રૂપિયો ગૂલ. બાકી રહ્યા ૧૭-૮-૦ સાડી સત્તર. તમે તો...તમારે ત્યાં તો રોજ વર્તમાનપત્ર આવે છે. તમે તો રોજ એમાં વાંચો છો. આ યુદ્ધ...અને આ યુદ્ધથી મોંઘવારી.’

હું રહેજ મારાં સોફામાં હાલી ગયો. યુદ્ધ ? હીટલર એના રાષ્ટ્રીય સમાજવાદને માટે લઢે છે. એને જગતમાં રાષ્ટ્રીય સમાજવાદની સ્થાપના કરવી છે. અને આપણું આ પ્લિટન. એને લોકશાહીનું રક્ષણ કરવું છે ! દુનિયાના બીજા દેશોને બચાવવા માટે એ લઢે છે. એમાં 'જાહેરાતોમાં' જણાવે છે. પ્લિટન કદાચ સાચું હશે. પોલાંડ, નોર્વે, હોલાંડ ખેટલ્યમ, ફ્રાન્સ, રૂમાનીયા, કીટના ટાપુઓ... અરે એ હીટલરે હવે તો લગભગ આખો યુરોપનો નકશો જ કપજે કરી નાખ્યો છે. કદાચ પ્લિટનને એની ખીક લાગી હશે. એ બધી લોકશાહીના રક્ષણને માટે એણે લઢવાની તૈયારીઓ તો કયારની શરૂઆત કરી છે. ત્યાં તો વળી રશિયા સામે હવે હીટલરે નયનો નચાવવા માંડ્યા છે. એણે કીન લીધું કીમીયા તરફ એ ધસી રહ્યા છે. કોકેસસના તેલના જાંડારો એને લેવા છે. જાપાવાળાં કહે છે કે એ ખાંડ ફાંકે છે. એ કોકેસસ લેશે એ પહેલાં તો રશિયનોએ કોકેસસના તેમના કુવાઓનો નાશ કરી નાખ્યો હશે. રશિયનો કાંઈ કાચા નથી. દુનિયાની કંઈ ગ્રંજ પોતાને કાચી માને છે ? પોતાને કમઅકલ માને છે ? રશિયનોને જગતમાં સામ્યવાદની સ્થાપના કરવી છે. હીટલરનો રાષ્ટ્રીય સમાજવાદ અને આ સામ્યવાદ એમાં ફેર કયાં ? રાષ્ટ્રીય સમાજવાદમાં બધા મોટા મોટા ઉદ્યોગો સરકારને હસ્તક રહે. એ સરકારમાં સંચાલન એકજ વ્યક્તિ કરે. અલબત્ત એને સલાહકારો હોય—અમલદારો પણ હોય. પણ આ તો રાષ્ટ્રીય સમાજવાદ. પોતાના જ દેશ પૂરતો. આપણા જવાહરલાલજીનો સમાજવાદ કેવો છે ખબર છે ? એ સમાજવાદ આંતરરાષ્ટ્રીય સમાજવાદ. પણ આ ગાંધીવાદી ફિલ્સુફી આંતરરાષ્ટ્રીય સમાજવાદ—સમાજવાદથી રહેજ ભુદી પડી જાય છે. ગાંધીજી કહે છે કે ઉદ્યોગવાદ—ઉદ્યોગવાદ તમે કર્યા કરો છો. પણ એ મંત્રવાદથી ખેડુતો ગામડાનાં લોકોનું શું ? એ લોકો શહેરમાં આવશે ? ખેતીનું શું થશે ? ત્યારે પેણું પ્લિટન ખાસ કરીને જ પોતાના જ રક્ષણને માટે લઢે છે અને

કેટલીક વખત ઘણાને લાગે છે તેનું શું ? એ શાહીવાદી સામ્રાજ્ય-વાદીઓ લઘુ પછી ગામડે ગામડે ઉદ્યોગવાદની સ્થાપના કરનાર છે. પણ અમેરીકા ? એ માગે છે નાણું. જાપાનીઓને પણ જગત ઉપર શાસન કરવું છે. પોતાની શક્તિના પ્રમાણમાં—પોતાને માટે મુલ્ક ઘણો નાનો છે. જર્મનીને જેમ માલ માટે બજાર જોઈએ છે. તેમ જાપાનને પણ માલ માટે બજાર જોઈએ છે. અને બજાર લેવા માટે અહીં યુદ્ધો ખેલે છે. બજાર એમને મલશે ખરું ? બજારનો તો એ લોકો નાશ કરવા લાગ્યા છે. એ લોકો લલચા કરે છે. પેલાં બજારોનાં જ્યાં માલની...જગતનું બજાર એટલે જ હિંદ. પણ પેલાં યુદ્ધો ખેલતાં રહેશે અને હિંદમાં ઉદ્યોગોની સ્થાપના થશે. સ્થાપના નહિ થાય તો લોકોની જરૂરીઆતોનું બાન આવેલું તો હતું જ પણ બરાબર સમજશે. હિંદમાં ઠેરઠેર ઉદ્યોગો સ્થપાશે. જે લોકો બજાર માટે લડે છે. એ બજાર એનું એનામાંથી જ મેળવી લેશે ?

અને જગતના માનવતાને માટે લડતા માનવ રાક્ષસો લઘી લઘીને બકવાટ કરતાં મૃત્યુ પામશે.

પણ એમાં માનવ રાક્ષસો જેવું છે જ શું ? વસ્તી ખૂબ વધી જાય. એનું શું થાય ? જગત ઉપર માનવીની જરૂરીઆત છે. એ કરતાં પણ માનવ સમૂહ વધી જાય એટલે એક બીજાં એક બીજાં માટે સ્થાન લેવા માટે ઝઘડે એમાં નવાઈ ક્યાં ? યુદ્ધ પતી જાય. વધી ગયેલા માનવ સમૂહનો નાશ થાય છે. ફરીથી જગતમાં શાંતિ સ્થપાય છે. કારણ કે જેટલો માનવ સમૂહ પછીથી જગતમાં રહ્યો છે તેમને માટે સરખો વહેંચણીએ બધું મળી જાય છે.

તો પછી મૂડીવાદનું શું ?

‘ ડોક્ટર ! તમે મૂડીવાદી છો...’ ફાર્મવરે આગળ કહેવા માંડ્યું.

‘પણ તમે એની ના કહેશો. તમે કદાચ મારાં ઉપર ચિદાઈ જશો. તમે કહેશો કે જેનામાં બુદ્ધિ હોય તે દૌલત મેળવે. મારી એની ના નથી. હું તમને ધીમેથી કહું છું પત્રે બાઝીને કહું છું...’

મને ખસ ! એજ વખતે એ યુવક ઉપર ગુસ્સો ચઢી આવ્યો. મેં એને સાફ તરત જ સાફ શબ્દોમાં કહી દીધું.

‘આલ્યો જા. મારે તારું કામ નથી.’

‘હું એમ નહિ જઈ સાહેબ. મારા જીવનની પૂરી વાત કહ્યા સિવાય હું ખસવાનો નથી. નહિ જ ખસું બિનકુલ નહિ ખસું!’ મને અભયબી લાગે એવી રીતે એ બોલતો હતો. જાણે મારા ઉપર એને કોઈ અધિકાર ન હોય એ પ્રમાણે એણે આમ કહેવા માંડ્યું હતું.

‘પણ તારી આ વાત કહેવાની ઢગ મને પસંદ નથી.’ મેં નીચું જોતાં જોતાં એને સંભળાવી દીધું.

‘તો તમે કહો, હું કેવી રીતે બોલું?’ એ નમ્ર બનતાં બનતાં બોલ્યો.

હું એની આવી હરખડીએ બદલાતી બોલીને જોઈ વિચારમાં પડી ગયો. મને આ ડ્રાઈવર ખૂબ જ વિચીક્ષણ લાગ્યો. એને શું કહું? મારી જીભ બંધ થઈ ગઈ. સીવાઈ ગઈ. એના આ હેલ્લાં પ્રશ્નોના મારી પાસે કોઈ ઉત્તર નહોતો. મેં હમ માર્યો.

‘તારે સમજવું જોઈએ આમ વાત ન થાય ધીમે...’

‘પણ હું ધીમેથી નથી બોલતો?’ આજે તો હું સમજી શકું છું કે શા માટે. હા. એના પ્રશ્નો—એની સચ્ચાઈ મને બોલવા દેતી નહોતી.

‘તો હવે તારે શું કરવું છે તે મને કહે?’ મેં એને પૂછ્યું.

‘કાંઈ જ નહિ. મારું આ રાજીનામું. મેં બીજે નોકરી મેળવી લીધી છે ત્યાં મને યુદ્ધ મેંધવારીનું ભથ્થુ વિગેરે સાથે ૪૫ રૂપીઆ મળે એમ છે. મને ત્યાં વર્ષે વર્ષે વધારો પણ મળશે.’

‘ તારે એક વસ્તુ સમજવાની જરૂર હતી હું તમને જે પગાર આપું છું તે મારી આવકના પ્રમાણમાં...’

‘ હા. એ વાત પણ સાચી ’ એણે કબૂલાત કરી.

‘ તો પછી તારાથી આમ બોલાય ખરું ? ’

‘ પણ તો પછી તમારે મારી પરિસ્થિતિને સમજી આજે નોકરી ન અપાવવી જોઈએ ? ’ એણે ધીમેથી મને પ્રશ્ન કર્યો.

‘ મારે એટલી બધી ઓળખાણો નથી. છતાંય જોઈશ. તારી જોઈશ...’

‘ ના. ના. હું હવે તમારાથી એમ ફસાવાનો સપકાવાનો નથી. ’ એ હસી પડ્યો. હું ઝંખવાણો પડી ગયો.

ગમે તેમ હો. મારું દીલ કોણ જાણે કેમ આ ફ્રાઈવરને છોડવા ઈચ્છતું નહોતું. એ વસ્તુ શા માટે ? એ ગરીબ હતો, એટલે ? એ ભલો હતો એટલે ? થોડાં પગારમાં એ ફ્રાઈવોગ અને ઘરકામ બધુંય કરતો હતો એટલે ?

એ ફ્રાઈવરને પછીથી મેં એક શ્રીમંતને ત્યાં રૂપિયા પપના પગારથી નોકરી અપાવી હતી.

પણ આ મોટરનો કાચ ભાંગ્યો કેવી રીતે ? મેં મારાં કુત્તા વૃંદાવનની તપાસ કરી. અજબ ! વંદાવન અહીં હતો જ નહિ ! મને કંઈક વિચિત્ર ગંધ આવવા લાગી. હું ઝડપભર ખંગલામાં પાછો ફર્યો. જ્યાં હું મારાં શેર—સર્ટિફિકેટસ—નાણા વિગેરે રાખતો હતો તે કપાટ પાસે ગયો. મને ખબર હતી કે લગભગ વિચારોમાં હું આખી રાત જાગ્યો હતો...તો પછી...પણ હું મારાં એ ઓરડા નજીક આવ્યો—બધુંય સહીસલામત હતું. તો વૃંદાવન ક્યાં ગયો ? આ મોટરની-ટેક્ષીની આ દશા કોણે કરી ? પોલીસને ખબર આપવાનો વિચાર કરી હું બહાર જવાને બહાર જવાને ઝાંપા બહાર આવી ગયો.

હું દવાખાને આવ્યો ત્યારે મારાં એક શ્રીમંત મિત્ર કચારના ખોટી થતાં હતાં. એમની પત્નીની તબિયત ખગડી હતી. મને તેઓ ‘વિઝીટે’ તેડવા આવ્યાં હતાં. ચારે તરફની આમ મુશ્કેલીઓ અને વિચારો વચ્ચે હવે હું મારું માનસ કાણુમાં નહિ રાખી શકું એમ મને લાગ્યું. હું પેલા શ્રીમંતની સાથે દવાખાને આવ્યો એવો જવા તૈયાર થયો. આ વખતે મારાં દવાખાનામાં લગભગ ૨૫ દર્દીઓ તો બેઠા હતાં. જલ્દી કામ પતાવી નાખવાની તમન્ના...દર્દીઓને જે થવાનું હશે તે--ડોક્ટરના જીવનમાં સ્વસ્થતા ન હોય ત્યાં દર્દીઓનું બલુ થાય ખરું? અને ડોક્ટર એમ જો અસ્વસ્થ રહે તો એમની ડોક્ટરીગીરી ચાલે જ ખરી?

મેં જરા માથું ઘુમાવ્યું. સ્વસ્થ બનવા પ્રયત્ન કર્યો. પછી હું પેલા શ્રીમંતની સાથે જવા લાગ્યો. મેહુલ નામનો એક યુવાન મારે ત્યાં ફેટલાક વખતથી એની બહેનને માટે દવા લેવા આવતો હતો--તેણે તરતજ મારી તરફ જોયું. અને એ તરતજ બોલી ઉઠ્યો-- ‘ડોક્ટર! ડોક્ટર...અમે કચારના આવ્યાં છીએ--મારી બહેનની તબિયત...’

‘એય...મેહુલભાઈ. હું તમને દવા આપું છું. ડોક્ટરને જવા દો. હમણા પાછા આવશે. પાંચ સાત મિનિટમાં.’ મારો કમ્પાઉન્ડર મારી વહારે ધાયો. પેલો મેહુલ ઘડીબર ચૂપ તો બની ગયો.

અને મારી વિચાર સૃષ્ટિમાં ફરી એક નવી સૃષ્ટિ દાખલ થઈ ગઈ.

નહિ જવું--જવું કરતો હું એ શ્રીમંતની સાથે એની ટેક્ષીમાં બેસી ગયો. ફૂટફાટ મોટર દોઢી.

*

હું એ શ્રીમંતના બંગલે આવી ગયો. એમના પત્ની એક

લાંબા સૌકાના એક ખૂણામાં બેઠાં હતા. આવાં અનુભવો તો મને ધણાય હતાં. માથું દુઃખે ને ઘેર બોલાવે. અલગત! એમાં એમનો લગારે વાંક નથી હોતો. વાંક આપણે મણીએ તો એમની શ્રીમંતાઈનો પણ એને વાંક ન જ મણી શકાય. શ્રીમંત બનવું કોને નથી ગમતું? સમાજમાં એવી કોઈ રાજ્યવ્યવસ્થા આવી જવી જોઈએ કે જેમાં કોઈ શ્રીમંત હોય નહિ. પણ એ વસ્તુ સંભવિત નથી લાગતી, પણ એ જોટલી સંભવિત નથી લાગતી એટલી ધમ્મચાય તો સંભવોત છે પણ ખરી. આ પેલો હોટલર લટે છે. સામ્યવાદ ખૂબો મારે છે. લોકશાહી--લોકશાહીમાં સુખ દેએ છે. સુખ ક્યાં છે? માનવી ધારે એટલે સુખ આવતું નથી. માનવીને વધારે તો વાસ્તવિક--વ્યવહાર-શીલ બનવાની જરૂર છે. વ્યવહાર એટલે પૈસા. વ્યવહાર પૈસા ઉપર જ છે, એ કેટલાંક ભાવના પ્રધાન--ભાવના ભૂખ્યા અત્યારની વાસ્તવિક પરિસ્થિતિ ઉપરથી સમજી શકતાં નથી. ભાવનામાં વીહરવું એ પણ છે. માનવીનું સ્વભાવ કદાચ સુખ ઉમે'. ખુદ્દિ અને ભાવના એ કદાચ ઉંચે ઉંચે લઈ જઈ શકે.

બધાય વાદો--બધાય વિચારો જાણે પરિસ્થિતિએ સમયે--સમયે બદલાતાં ન હોય. અને તો પછી એવી એક નવી પરિસ્થિતિ કેમ ઉત્પન્ન ન થાય? જે સમાજને સુખરૂપ નીવડે. જે સમાજ ન દોડતી પ્રગતિએ પહોંચાડી દે.

એ તો માનવીમાં શક્તિ જોઈએ.

મેં પેલાં શ્રીમંત પત્નીને પૂછ્યું 'કેમ તબિયત?' હું એક સભ્ય આદમી છું એ વાત સાચી, પણ હમેશાં મને સૌને સાથે ગમ્મતભર અને આનંદથી વાત કરવાની ટેવ પડેલી છે. કોઈ અતિશય વિવેકી--જઠરામાં માનનાર કુટુંબમાં કદાચ મને એથી સ્થાન ન મળે...એ વાત...પણ ના મને...હું મારાં જ વિચારો ઉપર આજ

મુઘી મુસ્તાક રહેતો આવ્યો છું. એવું જડતાભર્યું કુટુંબ હોય તો તેને પણ ભાવનામય—ઉદ્દાસમય બનાવી નાખવાની મારામાં શક્તિ છે. હું આગળ કાંઈ પૂછું ત્યાં તો એમણે જવાબ આપ્યો.

‘ડોક્ટર, લગભગ એ દિવસથી પેટમાં તો દુખ્યા જ કરતું હતું ધરમાં દવાઓ હતી એટલે ચલાવી લીધું પણ આજ તો તબિયત ઠીક નથી. શું થયું છે તે સમજાવું નથી માથું ભમ્યા કરે છે તાવ પણ છે આંખો ખેંચાય છે.’

હજીય કદાચ તેઓ આગળ બોલત એમ મને લાગી ગયું. મેં તેમની આંખો તરફ બની ગયો. મેં કહ્યું. ‘તમે વાંચો છો ખૂબ ખરેખર ?’

‘હા. રાજ વર્તમાનપત્ર તો વાંચું છું.’ એમણે છબરડો વાળતાં કહ્યું.

‘ઠીક ઠીક, મને લાગે છે કે તમારે ચક્ષમા આવ્યા છે...’

‘પણ એથી કાંઈ પેટમાં દુઃખે ?’ તેઓ હસી પડ્યા.

પેલાં શ્રીમંત પતિ આ વખતે બીજાં ખંડમાં ચાલ્યાં ગયાં હતા. કપડાં ઉતારવા.

હું ડોક્ટર હતો. ગંભીરતા મારે બરાબર જળવવાની હતી.

મેં કહ્યું ‘ના, કંઈક ખાવામાં એવું આવી ગયું. ચાલો હું દવા મોકલાવી આપોશ. આંખોનો તો નંબર કાઢવો પડશે—તમે દવાખાને આવજો.’ હું મારી બેગને હાથમાં રાખીને જ બોલ્યો.

‘પણ નાહી તો જીએ.’ ફરી તેઓ હસ્યા.

‘મને વખત—મારે ઉતાવળ છે’ જે જરાક આવેશમાં બોલીશ તો એમને ખોટું લાગશે એમ વિચાર આવતાં વાક્યને બદલી નાંખતાં હું હસતાં હસતાં બોલ્યો.

‘પણ તમે વિઝીટ આવ્યાં છો કે...’ હસતાં હસતાં ગુસ્સે ચતાં દંભમાં તેઓ બોલ્યાં.

હું હવે ખરી મૂશીબતમાં મૂકાઈ ગયો. આ દલીલ બાળમાંથી છૂટવાનો ઉપાય તો નાડો જોઈ લેવામાં જ હતી. પણ નાડી તો હું અહીં ઉભા ઉભા જોઈ શકતો હતો. મને કહેવાનું મન થયું—કહી દેવાની મને ઇચ્છા થઈ આવી. મેં કહ્યું. ‘તમે જરા સમજો—હું ડોક્ટર છું—તમે....’

‘તમે શું કહો છો ? મને કાંઈ સમજાતું નથી. તમે....’ એએાત્રી ગંભીર બનતા બોલ્યા. એ ઢોંગ સમજાતો હતો. પણ મને લાગ્યું કે અહીં તો હું ખૂબ જ બારે મૂશીબતમાં સપકાઈ ગયો છું. ન છૂટકે હું એમના સોફા નજીક ગયો, ઉભા ઉભા મેં હાથ જોવા માંડ્યો.

‘અહીં બેસોને—’ મેં જેવી નાડી પકડી કે તેઓ બરાડી ઉઠ્યા. મને આ વર્તણૂક ઉપર અતિશય તિરસ્કાર આવી ગયો. છતાંય ચૂપચાપ ફરીથી આ સ્થળે નહિ આવવું એમ મનમાં નક્કી કરતાં હું બાજુએ બેસી ગયો. મેં નાડી જોઈ. ધડિયાળ સામું જોયું. ‘કાંઈ વાંધા જેવું નથી.’ કહી હું ઉભો થઈ ગયો.

‘ડોક્ટર !’ તેણે મારા તરફ પૂરા—પૂરા બાવથી જોયું.

ચારે પાસની આમ ઉપરા ઉપરી આવતી મૂશીબતો—મને લાગ્યું કે થોડું મીઠું હસી લઈને અહીંથી બાગવા દે. પણ ના. સ્પષ્ટ જણાવી દેવું એમાં જ મજા છે—મેં ધીમેથી કહ્યું. ‘તમે દવાખાને આવજો. ત્યાં હવે તમારી તબિયત....’

એટલામાં તો પેલા મારા શ્રોમંત મિત્ર આવી ગયા.

‘કેમ તબિયત કેમ છે ?’ આવતાંની સાથે તેમણે પૂછ્યું.

‘કાંઈ ખાસ વાંધા જેવી નથી. ચાલો તમે આવો છો ને ? હું દવા આપી દઈશ.’

‘હા. પણ હું નોકરને જ મોકલું છું હવે તો—’

‘સારું.’ મેં કહ્યું.

અને હું અને મારા શ્રોમંત મિત્ર બહાર જવા લાગ્યા. પેલી શ્રોમંત પત્ની તરફ મેં જતાં જતાં જોયું હતું. એ મારા તરફ ડોળા કાઢતી હતી. પણ મારા દીલમાં હવે તો જાણે—પ્રેમ—લાગણી આવના કાંઈ હતું જ નહિ...મૂશીબત—મૂશીબતો—અને આ પણ એક મૂશીબત.

*

દવાખાને હું આવી પહોંચ્યો તે પહેલાં મોટરમાં મેં મારા જીવનની આસપાસ ખૂબ વિચાર્યું હતું. વનખાલા... ? એને એ વખતે તો રહેજ રહાજ માન્યું છે. કુમારીકા...એક માનવી જે સ્ત્રીને માટે વિચાર કરી શકે જ કેવી રીતે ? મારે અને કુમારીકાને છે શું ? પણ ના. ના. ના. હું જગતના એક એક માનવીને પૂછું છું—એક એક પુરૂષને કે તમે આખા જીવનભરમાં ક્યારે બીજી સ્ત્રીની ઊર્મિઓ માટે માગણી નથી કરી ? અને એ જ મારો પ્રશ્ન છે સ્ત્રીઓને...તમે ક્યારેય બીજા પુરૂષને માટે તમારો પતિ છે એ પતિ સિવાય બીજાને માટે ક્યારેય વિચાર નથી કર્યો ? તમે જો મારા આ પ્રશ્નોને જવાબ નકારમાં આપતાં હો તો તમે જીદમાં છો. સાવ જીદમાં છો.

પોતાનું જ સાચું ઠરાવવાના દલીલવાદમાં હું માનતો નથી. તમારે આ ન માનવું હોય તો ન માનશો. પણ હું તો માનું છું—એક નહિ—સો એ સો ટકા. જુદા જુદા શાસ્ત્રો આજસુધીમાં ઘણાં રચાયા છે. દલીલવાદ એને માનસશાસ્ત્રને એક વિભાગ ગણી શકાય. દલીલવાદમાં પણ પ્રકારો છે. આવેશ સાથેની દલીલ. એ આવેશ એટલે ગુસ્સો. ગુસ્સાની દલીલ હમેશાં જીવનને નિષ્ફળતાનો અનુભવ કરાવે છે. દલીલમાં પ્રેમ ન હોય—દલીલમાં ઊર્મિલતા ન હોય, દલીલમાં જેને આવના આવના કહેવામાં આવે છે તે ન હોય તો

જીવન જેને દુઃખ કહેવામાં આવે છે તેને અનુભવે—તેને જ અનુભવે. પણ જીવનાવાદમાં અતિશયતા ન હોવી જોઈએ. અતિશયતાથી બરેલો એ જીવનાવાદ માનવ જીવનને એની એ જ નિષ્ફળતાને અનુભવ કરાવશે. જીવનાવાદ એ વાસ્તવિકતાના આધારરૂપ રચાએલો હોવો જોઈએ—જેને જીવના—જેને ઊર્મિ-ઊર્મિ ગણવામાં આવે છે—એ જીવનની સ્વર્ગની વસ્તુ છે. એને આવેશથી કદાપી રૂંધાવી નાખશે નહિ. નહિતર—નહિતર તમારું જીવન ઝેર જેવું બની જશે. મને નથી સમજતું. કે હું તમને આ બધું કેવી રીતે—કેટલી રીતે સમજાવું.

હું ડોક્ટર છું. હા. હું ડોક્ટર છું. પણ સાથે સાથે હું તમને કહી દઉં કે મને માનસશાસ્ત્રનો થોડો ધણો ખ્યાલ છે. સમાજમાં ધણા ધણા રચનામાં હું ફર્યો છું. અને એ થોડો ધણો મને એવો ખ્યાલ...ના. ના. ના. આ તો મારું ‘હું-પદ’ છે. મારામાં કોઈ જ લાયકાત નથી. નહિતર નહિતર આ વનખાલા...વનખાલાને હું સમજી શક્યો હોત કે નહિ?

મારે શું કરવું? મારે માટે કોઈ માર્ગ નથી. હું શુદ્ધિશાળી છું. મારામાં શક્તિ છે. જીવનના હઠીલા પ્રશ્નોને રહેજમાં ઉકેલી નાખવાની પણી—પણ હું મારા જ જીવનના આ પ્રશ્નને ઉકેલી શકતો નથી. પણ...હા. હા. એમાં શું...કુમારીકાને હું કયાં ઓળખું છું? એક જ દિવસનો હજુ એની સાથેનો મારો સંબંધ છે. એક જ દિવસની એની સાથેની મારી ઓળખાણ છે. એને હું દૂર કેમ ન કરી નાખું? પણ વનખાલા કરતાં એના આદર્શો મહાન નથી? એ આદર્શવાદને ને મારે શું? એને દૂર જ રાખવી છે. નિર્ણય શું નથી કરી શકતો? પણ અફસોસ! પરિસ્થિતિ બદલાય તો નિર્ણય પણ બદલાઈ જાય તો—તો મારે કરવું શું? આમાં કોનો આદર્શ

મહાન ? ધારો કે હું—હું વનખાલા સાથે જ લગ્ન કરું તો ?—
પાછા લગ્ન આવ્યાં—પણ એ તો હું વનખાલા—વનખાલા લગ્નમાં
માને છે માટે લગ્નની વાત કરું છું ને ? તો આમાં કાનો આદર્શ
મહાન ? મારો કે વનખાલાનો ?—જરાય નહિ મારો આદર્શ...પણ
અહીં પાછો અહંવાદ આવ્યો ! એ અહંવાદથી પણ હું પર બનુ
તો ? વાહરે મહાન તપસ્વી !

પણ આ પ્રેમ કેવો ? પ્રેમ એ કયા ઝાડવાનું મૂળ હશે ?...
જગતમાં આજે જે કાંઈ મુખ્ય સર્વો અને સદ્ગુણો—અવગુણો
પ્રત્યેક માનવમાં છે—એ સર્વો અને સદ્ગુણોને—અવગુણોને આપણી
રીતે આપણે બદલવા પ્રયત્ન કરીએ તો જરૂર એ બદલી શકાય—
પણ કાંઈ આજ ભૂતકાળનો પ્રશ્ન ખડો કરે. તમે એક વસ્તુ તો
જાણતાં જ હશો—આપણે ભૂતકાળમાંથી ઉતરી આવ્યાં છે. આપણે
આપણી રીતે પ્રગતિ કરતાં જઈએ છીએ. આપણને જે કાંઈ ગમે
અને આપણે એને અપનાવીએ—એમાં પ્રગતિ ક્યાં ? એમાં કાન્તિ
ક્યાં ? હું જગતના સર્વો સદ્ગુણો—અને અવગુણોની વાત કરતો
હતો, ખરું ને ? માનવીના જ-મથી આજના માનવયુગ સુધી અને
માનવયુગનો જે નાશ થવાનો હોય તો માનવયુગના નાશ સુધી
માનવ હૃદયની એ જુદી જુદી ઊર્મિઓનો નાશ થવાનો નથી. એ
વસ્તુની હયાતી તો રહેશે જ. નિઃસંદેહ રીતે. ફક્ત એનાં વળાંકો
જુદા હશે. એને પોષવાની પદ્ધતિ જુદી હશે. અને જુદી એવી એ
પદ્ધતિની સાથે આપણે અત્યારની આપણી ઊર્મિઓ—નહિ પણ
વિચાર—અને વર્તનને એ ભૂતકાળના માનવ જીવન કે બિવિધતા
અમુક પ્રકારના માનવ જીવન સાથે સરખાવી શકીએ નહિ ? હું
વિચાર અને વર્તનની વાત કરું છું. એનો અર્થ હું ઊર્મિઓ એટલે
માનવમાંના સદ્ગુણ—અવગુણોની વાત કરતો નથી. પણ વળી તમે
બોલો ઉઠશો—તમે કહેશો કે બલા ! વર્તન અને વિચાર ઉપરથી
તો માનવીના સદ્ગુણ અને અવગુણોને આપણે કદપી શકીએ છીએ.

આપણે પછી એક બીજાને કહી શકીએ છીએ કે આ સદ્ગુણ અને આ અવગુણ.

એ સદ્ગુણ અને અવગુણ—વિચાર અને વર્તનની વાતને જવા દો. અહીંઆ ઉદાહરણ કે દાખલા દલીલની જરૂર છે. ભૂતકાળની હું પહેલાં તમને વાત કરું છું. પાંડવોના સમયની દ્રૌપદીએ પાંચ પતિ કર્યા હતા...એ વખતનું વાતાવરણ કયું હતું? એણે પાંચ પતિ કર્યા હતા એના કારણે શાં હતાં? અને પછી તો આમ આપણી સમક્ષ સમસ્ત મહાભારત ખડું થઈ જાય છે. એ વાતને હવે આપણે અત્યારની સાથે સરખાવી શકીએ ખરા? એક યુવતી હોય—એનું દીલ ચાહે તેવા એ પાંચ પતિ કરે. ઓહ! બુઓ હું વર્તમાન—સમાજની આ વાત કરું છું. એ પાંચ પતિ રીતસર કરે. પણ અફસોસ...દીલગીરી...પાંડવોના જેવા સંપીને રહી શકે એવા એને લાયક પાંચ પતિ મળી શકે ખરાં? એટલે એ યુવતી છડેચોક પાંચ પતિ કરવાનું સાહસ નહિ જ કરવાની...પણ છૂપા એના દીલને પૂછો કે એને કેટલાં કેટલાં હૃદયો—માટે માન છે? અલગત! હું કાનની છુટ્ટી પકડીને કહું છું. કે હૃદયને માટે માન હોય એટલે કાંઈ એ પતિ થવાને લાયક નથી. ન હોઈ શકે—પણ હું તો એવી યુવતીને માટે વાત કરું છું કે જેણે મનમાં—ખાનગી રીતે એણે પાંચ પતિ કર્યા હોય...એ...હા યુવતીઓનો સમાજ કહી નાખશે કે એ પણ અસંભવીત છે. ખેર! તો હું એમ કહું છું કે તમે પરણ્યા ન હો...અરે માની લો કે તમે પરણેલાં જ છો...સાચું બોલજો—સાચે સાચું કહેજો—તમે પાંચ વાર તમારાં વિચારો...તમારાં હૃદયને જેને અપવિત્ર ગણવામાં આવે છે એને એ પ્રમાણે અપવિત્ર થવા દીધું નથી?

હવે બીજી વાત. અર્જુને ત્રાજવે સમતોલપણું જાળવી મચ્છવેષ કરી દ્રૌપદીના હૃદયને ઝીલી લીધું. રામે શિવના બળવાન ધનુષ્યના ટૂકડા કરી નાખી સીતાની વરમાળા પહેરી હતી. પૃથ્વિરાજ ચૌહાણ

આગળ આવીએ...હું એ બધાંના લાંબા લાંબા ઈતિહાસો તમને કહેવા નથી ઈચ્છતો—પણ મેં એક દિવસ વર્તમાનપત્રમાં વાંચ્યું હતું. અત્યારની નવયુવતી—નવયુવક ઉપર ચપ દર્ષને લપ લપસી પડે છે. અને ઝટ દર્ષને પ્રેમ કરી—છટ્ કરતાંકને છૂટાછેડા.

એ વાત સાવ જુઠ્ઠી છે—એ વાત સાવ બનાવટી છે. અને એ વાત જો સાચી હોય તો એકવાર નહિ લાખવાર વર્તમાન યુવકો અને વર્તમાત યુવતીઓ શરમને પાત્ર છે. એટલે હું એમ નથી કહેતો કે એમણે પ્રેમ ન કરવો. જુઓને અત્યારે મારી જ મનોદશા કેવી છે? વનબાલાને હું છોડી દેવાની જ વાત કરું છું ને? એવાંજ કાંઈ મતભેદો જીવનમાં આવી પડે અને પછી છટ દર્ષને ઝટ કરેલાં પ્રેમને ચગદી નાખવામાં આવે એમાં કાંઈ ખોટું બનતું જ નથી. પણ એ પ્રેમ...તમે જેને પ્રેમ કહ્યો છે એને પ્રેમ કહેવાય ખરો? પણ હાં તમે કહેશો—અમારાં સિદ્ધાંતોએ અહીં મેળ ખાધો નહિ. અમને યોગ્ય લાગ્યું એમ અમે ક્યું. તમારી વાત સાચી. પણ તમે તમારાં સિદ્ધાંતોએ જ્યાં જ્યાં મેળ નથી ખાધો ત્યાં ત્યાં સમાધાન લાવવા પ્રયત્ન પણ કર્યો છે? આ મારો પ્રશ્ન હસવા જેવો નથી—હસી કાઢવા જેવો નથી. જ્યાં જ્યાં મતભેદ છે. જ્યાં જ્યાં સિદ્ધાંતોની મારામારી છે—ત્યાં ત્યાં સમાધાન લાવવાને માટે આ મારો પ્રશ્ન છે.

ખેર! એ વાતને જવા દો. હું જે કહેવા ઈચ્છું છું તે હવે તમને કહું છું. હા. મને યાદ આવ્યું. એ ચપ દર્ષને લપ લપસી પડી—ઝટ દર્ષને પ્રેમ કરી—છટ્ કરતાંકને છૂટાછેડા કે મતભેદોમાં પડનારને માટે મેં એ વર્તમાનપત્રમાં અત્યારના આપણા આવી રીતના પ્રેમ અને રામ—સિતાએ શી રીતે લગ્ન કર્યા હતા? દ્રૌપદી માટે અર્જુનને શી શી જહેમત ઉઠાવવી પડી હતી? રામની જગ્યાએ બીજાએ કદાચ જે ધનુષ્ય તોડ્યું હોત તો? તો સિતાને રાવણના રાક્ષસી હાથોમાં સપડાવવું પણ ન પડ્યું હોત—અને અને—એ તો પછી આખું રામાયણ ફરી લખવું પડે—

પણ મને તો એ વર્તમાનપત્રના એ અક્કલમંદ લેખક માટે વિચાર આવે છે. એણે તો લખી નાખ્યું કે અસારની પદ્ધતિ લગતે માટે યોગ્ય નથી. જે ચાર વાર મળ્યા—થોડી થોડી વાત થઈ. અને એમાં પ્રેમ થાય શી રીતે ? પણ હું પૂછું છું કે અત્યારે કોઈ વર મેળવવાને માટે સ્વયંવર કરાવવાની તૈયારી કરે છે ? એ વસ્તુ જ આપણા આ અત્યારના વાતાવરણને માફક છે જ નહિ. પણ તમે વિચાર્યું હશે—તમને ખબર હશે કે અત્યારની યુવતી ન્યાં લગ્ન કરતી હોય છે ત્યાં ખૂબ ખૂબ વિચારી સમજી અને લગ્ન કરતી હોય છે—એ તો ખબર છે ને ? તમે બલે એના વિચારોને હસી કાઢતા હો—એના કે યુવકના વિચારોને હસી કાઢવા જેવા નથી. એ આવેગ સાચાં છે. એકવાર નહિ હજાર વાર સાચાં છે. અને જો એ બરાબર સચવાય તો એ જીવનને રામ-સીતા કે પાંડવ—દ્રૌપદી કરતાં તો અનેક ઘણી સુંદર રીતે સુખ આપે.

કોઈપણ જે વાતાવરણને સરખાવી શકાય ખરાં ? જે વાતાવરણની અન્ને બાજુઓ રજુ કરાયા પછી... પછી શું... ભૂતકાળ જુદો હતો—વર્તમાનકાળ જુદો છે—અને એ જ પ્રમાણે ભવિષ્યકાળને માટે, ભવિષ્ય આપણી આજની રીત કરતાં જુદું જ હશે. ભવિષ્યના એ વર્તમાનમાં આપણે વર્તમાન એ ભૂતકાળ બનશે—અને આપણે આપણા વાતાવરણને ચૂંથી શકીશું નહિ. આપણે જે જીવવાનું છે એ તો બન્ને વખતના વાતાવરણ વખતના માનવીના સંવેદનોને—એ સંવેદનો—પૃથ્વીના નાશ પ્રયત્ન સરખા જ રહેશે.

દાખલા તરીકે મેં તમને મારાં ડ્રાઈવરની વાત કરી—ખરૂં ને ? એ મને કેટલું બધું બોલી ગયો ? શ્રોમંત હોઈશ તેથી કાંઈ મારી ભિંમિ... જુઓને—આજ મારી પ્રાસેથી કોઈ... અરે મારું પચાશનું પાકીટ શ્રમ થાય—તો મને શું દુઃખ થવાનું છે ? અને પેલાં ગરીબ—શૂન્યા—હાડપીંજરીયા—જગતના તાતને ? એની દોલત... એને

દોલત હોય છે ખરી ? માનો...હા. હા. એના મનથી તો એની પાસે જે હોય છે તેમાં શ્રીમંતાર્ધ હોય છે...અને આથી જ એટલે જ કહી શકાય કે પ્રત્યેક આદમી પોતાની જાત ઉપર જ મુસ્તાક બની શકે છે. પોતાને જ સાચો ઠરાવવા ઈચ્છતો હોય છે. અલબત્ત અભિમાન વગરનું ગૌરવ એ જરૂરી છે. દોલતની શ્રીમંતાર્ધ તો હું પણ ખૂબ પસંદ કરું છું. ઠીક પણ માનો કે એ ખેડૂતોના--એ જગતના તાતના ખિસ્સામાં--અરે એની દાટેલી મૂડી ૫૦ ની હોય. મારાં જેટલી જ. મેં મારું પાકોટ ગુમાવ્યું અને એમાં હતી તેટલી. એ એની મિલકત ગૂમાવે તો ? જે આત્માત એને લાગે એ મને લાગે ? નહિ જ નહિ. એનું કારણ શું ? મારી ઊર્મિઓ જુદી રીતે પોષાયેલી છે એની ઊર્મિઓ જુદી રીતે પોષાયેલી છે. એનાએ પચાસ રૂપિયા મારા મારી શ્રીમંતાર્ધના પ્રમાણમાં ૫૦૦૦ રૂપીઆની બરાબર નથી ? જીવનભરની જે એની પાસે ૫૦ રૂપીઆની દોલત હોય અને એ ને ગૂમ થાય અને એથી જે આઘાત લાગે તેવો જ આઘાત અને...મને તો મારી એજ પ્રમાણે આખી--તમામ દોલત ગૂમ થાય ત્યારે જ લાગેને ?

*

એ બહુ ઠીક ઠીક જ. ગણ્યા સિવાય છૂટકો નથી. તેનું કારણ છે...હા. જુઓ હું એક ડોક્ટર છું. પણ હું ડોક્ટર બન્યો કેવી રીતે ? મને તાલીમ મળી મને અભ્યાસ મળ્યો અને હું ડોક્ટર બન્યો. અને એથી આજ હું આટલી મોજમઝાહથી જીવન વિતાવું વિતાવું છું. ખેડૂત--જેને જગતનો તાત કહેવામાં આવે છે એની દક્ષા શી ? એને હું એમ પણ કહેતો નથી કે એ પણ ડોક્ટર બને. બધાય ડોક્ટરો બની જશે તો જે દશા આજ ખેડૂતોની છે તે દશા જ ડોક્ટરોની થશે. થશે શું લગભગ થવા જ આવી છે. આજે ડોક્ટર...હું તો આગળ આવી ગએલો ડોક્ટર છું. હું ખીજઓની

વાત કરું છું કે જોઓ તાજમાજ તૈયાર થઈ ને બહાર પડ્યા છે. હું એમને દમામલર પ્રશ્ન કરું છું--તમારી આવક કેટલી છે? દવાખાનાના ડોક્ટરો બાકું તમે કાઢી શકો છો? ડોક્ટર! શ્રીમંતાઈની દૈલ્લત નીચે...મારી જ વાત. મારા પિતાની દૈલ્લત નીચે હું મોજ-શોખથી એક એ વખત લહેરના કારણે નપાસ થતાં ડોક્ટર બન્યો. દૈલ્લત હતી એટલે ઓળખાણો પણ ઘણી હતી. હું ડોક્ટર બન્યો અને સૌ મારાં ત્યાં જ આવવા લાગ્યા. અને એમ એ ઓળખીતાં જાણીતાઓ મારા દવાખાનામાં આવે...અને બરાબર આ વખતે જ હું મારા દવાખાનાની નજીક આવી ગયો! મોટરમાંથી કિતરી પડ્યો. દવાખાનામાં ફક્ત ચાર પાંચ દર્દીઓ જ હતા. મારો કમ્પાઉન્ડર મારાં હાથ નીચે અચ્છી તાકીમ પામી ગયો હતો--એણે બધાને ઝટ પતાવી નાખ્યા હતા. મારી વાત તો જુદી છે. હું તો એક જાણીતો અચ્છો ડોક્ટર છું. મેં મારા કમ્પાઉન્ડરને માટે પગાર વધારાની યોજના પણ મારી પાસે રાખી છે. અને એટલે એ આજ વફાદારીપૂર્વક કામ પણ કરે છે. બીજા ડોક્ટરના ખાનગી જીવનમાં પડવાની મારી ઈચ્છા નથી. અરે! એમના ડોક્ટરી વ્યવસાયમાં ડોકીયાં કરવાને માટે પણ હું નવરો નથી...પણ હા. બહુાય ડોક્ટરોને ત્યાં મેં કમ્પાઉન્ડરો જોયાં છે. ક્યાં તો એમના દીલમાં અસંતોષ હોય છે. ક્યાં તો જાણે હવે પોતે અહીંથી ડગલુંય આગળ વધવાના નથી એમ તેઓ માનતા હોય છે. એ બધું ગમે તેમ હોય મારે એ કસાની સાથે નિસ્ખત નથી...

હું દવાખાનામાં દાખલ થયો--મારી (Spring-chair). સ્પ્રિંગ ચેરમાં આવીને હું ખેસી ગયો. મારું માથું હું એ હાથે પકડી જરા જાંત થવા પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો.

‘હલો ડોક્ટર ! કેમ તબિયત મજામાં નથી ? આમ માથું પકડીને શું બેસી રહ્યા છો ?’ એજ—એજ ક્ષયરોગવાળી એ યુવતી હતી. એના આ મધુર શબ્દોએ મારા હજ્જર હજ્જર વિચારને એક જ ઝાટકે દૂર કરી નાખ્યા. મારાં નિશ્ચયોનો ભુલો ઉડી ગયો. મેં માથા આગળથી હાથને દૂર કર્યા. મેં એના સામું જોયું. એનું શરીર બલે સુકલકડી હતું. પણ એનો ચહેરો—સફેદ તેજસ્વી તેજથી ચમકી ઉઠ્યો હતો. જાણે એનો ક્ષયરોગ ચાલ્યો ગયો. એના હાથમાં દવાની શોશી નહોતી.

પહેલાં તો એના આગમન સાથે જ જાણે કે મૂંઝાયત આવી ...પણ ના. ના. ના. એની મારા ઉપર કોઈ ભુદા જ પ્રકારની જાદુઈ અસર હતી.

‘તમે આજે દવાની પાટલી કેમ નથી લાવ્યા ?’ ડોક્ટરી ફરજ બજાવતાં મેં સુદાનો પ્રશ્ન કર્યો.

‘મારી ઇચ્છા’ એણે ન સમજાય એવી બેપરવાઈમાં જવાબ આપ્યો.

આવાં એના બેપરવાઈભર્યા શબ્દોએ વળી પાછી મારાં ઉપર અસર કરી. માફ મગજ કચારનું ભમી ગયેલું તો હતું જ. મારા મુખ ઉપર ઝટ સખ્તાઈ દોડી આવી. પણ...પણ મેં તમને અગાઉ જ કહી નાખ્યું છે—એ યુવતી કોઈ અજાણ વ્યક્તિત્વ ધરાવનારી હતી—મારાં મુખ ઉપરના ફેરફારને જોઈ એ બોલી.

‘ડોક્ટર. મેં તમને પહેલાં પણ કહી દીધું છે. આજ ફરીથી તમને હું કહું છું. તમારે મારા ઉપર કદાપી ગુસ્સો ન કરવો—મારી સાથે સંપૂર્ણ શાંતિ અને મમતાથી તમારે વાત કરવી. તમે...તમને હું આ ફરમાન નથી કરતી. તમને હું આજ્ઞા નથી કરતો. તમારે માટે મને માન છે. તમે ફક્ત મારી સાથે જ આવેશ્વર્ય વર્તન ન ચલાવશો—બીજા ગમે ત્યાં.’

મારાં મુખ ઉપરના સાધારણ ફેરફારમાં એણે મને આટલું બધી કહી નાખ્યું! મેં એક શ્વાસ મૂક્યો. મેં કહ્યું—‘બેસોને.’ બાબુની દર્દોને બેસવા માટેની ખુરશીમાં તે બેસી ગઈ.

‘તમારે આજે દવા નથી લેવાની?’ મેં એને ફરીથી પૂછ્યું.

‘દવા?’ તે ખડખડાટ હસવા લાગી. આગળ તેણે કહેવા માંડ્યું—‘ડોક્ટર! તમે ડોક્ટર છો. જીવનની અગત્યતાને તમે સમજતા હશો—પણ સાથે સાથે જીવનની અગત્યતાને તમે જોટલી શ્રેષ્ઠતાથી નીહાળો છો તે કરતાંય વધારે આરોગ્યને આગળ મૂકતાં હશો. મારે મન આરોગ્ય..’ વળી હસી પડી.

હું ચમક્યો. જરાકજ ચમકી ગયો. હું કાંઈબોલું તે પહેલાંજ એણે મને કહેવા માંડ્યું. ‘ડોક્ટર! હું કાંઈ વિવિત્ર યુવતી નથી. મારામાં લેશ્મમાત્ર પણ વિચિત્રતા નથી. મારાં જીવનનું ઘડતર એવું છે. મારાં જીવનની ભૂતકાળની ભૂમિકા એવી છે—કે આજ મારા જોટલી બીજી કાર્ન યુવતી તમને આવી બેપરવા નહિ મળે. જુઓ ડોક્ટર! આજ તો હું તમારાં હાથની સ્પર્શ માગણી કરવા આવી છું. તમારી ઇચ્છામાં આવે તો મને હા પાડજો—તમારું દીલ ના કહે તો મને એની પણ કાંઈ પરવા નથી...’

એને લાગ્યું હશે કે એ મારા ઉપર પોતે વિજય મેળવતી. નય છે એટલે તેણે મને આમ કહ્યું.

પણ હવે તો હું બરાબર સ્વસ્થ બની ગયો હતો—મેં કહ્યું.

‘કુમારીકા...તમે...’

પણ એ યુવતી?

મારાં વાક્યને એણે ઘડાક લઈને અટકાવી નાખ્યું તેણે જ કહેવા માંડ્યું.

‘જીવન...મને મારાં દેહની પણ પરવા નથી. મારાં જીવનની? તમે મને શું સમજી રહ્યા છો ડોક્ટર? મને દેહની જેટલી પરવા નથી. તેટલી જ મને મારાં જીવનની પણ જરાય પરવા નથી. હું તમારો સાથે લગ્ન કરું?...’ વળી એ ગમે તેમ હસવા મંડી.

મારાથી આ સહન ન થયું. મારે ચહેરો ફરી બદલાય ન બદલાય ત્યાં તે બોલી ઉઠી.

‘ડોક્ટર! હું તમારી મશ્કરી નથી કરતી. મને મારી જાત માટે કોઈ અભિમાન પણ નથી. તમને મારા પુરા વિચારોની હજી ખબર નથી. હું...ડોક્ટર હું લગ્નમાં જરાય માનતી નથી. મારે તો જોવું હતું કે આ થોડા દિવસની મારી તમારા ઉપર શી અસર છે—અને મેં જોઈ લીધું. તમે—તમે કાણ? મારા માટે તમને ભાવના—પ્રેમ ન હોય તો પણ બલે. મને એની ખૂબ...ડોક્ટર તમને એમ તો નથી લાગતું ને કે હું ખૂબ ઉદ્ધત બનતી જઉં છું!’ એ યુવતી બોલી.

હવે તો હું બરાબર—સપૂર્ણ સ્વસ્થ બની ગયો હતો મેં કહ્યું—છેલ્લા એના બોલાએલાં શબ્દોને બરાબર પકડી લેતાં મેં મેં એને કહ્યું. ‘તમને નથી લાગતું કે તમે ઉદ્ધતાઈથી બોલો છો?’

પણ એ વિચક્ષણ યુવતી હસી પડી. ધીમે રહીને એણે એની આંખો મીંચી દીધી. એના મુખ ઉપર સંતોષની કોઈ મહાન લાગણીઓ દોડી આવી—જહુ જ ધીમેથી—ખૂબ ધીમેથી એ બોલી. ‘બસ ડોક્ટર!’

મને...મને...મારે આ યુવતી માટે શી રીતે શબ્દો વાપરવાં તે જ સમજાતું નથી. એ વિચક્ષણ તો હતી જ. એ સુદ્ધિશાળી પણ હતી. એનામાં વિચિત્રતા પણ દેખાતી હતી. પણ અત્યારે? એનો આ આત્મ સંતોષ? મને રહેજ સમજાયું, ન સમજાયું અને હું સમજી

મથો...મારા એ પ્રશ્નમાંથી એણે પ્રેમ શોધી લીધો હતો. બાવના મેળવી લીધી હતી. અને એને એનો સંતોષ હતો—એમાં સંતોષ થતો હતો.

‘તમે આમ આટલાં બધાં ઊર્મિલ કેમ બની ગયાં છે?’ મેં હવે એની સાથે કોઈ જ મર્યાદા ન રાખવી એવો નિર્ણય કરી નાખ્યો—મેં એને પૂછ્યું.

‘ડોક્ટર’ એણે એક શ્વાસ લીધો—અને ઝટ એ શ્વાસને એણે મૂકી દીધો. એ એના આ શ્વાસોશ્વાસમાં લાગણીનો પ્રભુ પ્રેમ બસેલો હતો—હું એ જોઈ શક્યો.

‘તમને ખબર છે—આ હવાખાનું છે.’ મેં એને કંઈક યાદ કરાવ્યું.

આ વખતે મારી નજર પડદા આગળથી ત્રાંસી નજરે જોતાં મારાં સહકારી ડોક્ટર—કમ્પાઉન્ડર તરફ ગઈ. જો કે મને એની બહુ પરવા નહોતી. પણ એને એ પ્રમાણે જોતાં મને સ્હેજ વિચાર આવી ગયો—અને હું સ્હેજ ધીમેથી બોલી મથો—‘દુનિયા!’

‘કેમ ડોક્ટર?’ પેલી યુવતી જગૃત બની.

તેણે આગળ કહેલા માંડ્યું—‘તમે એમ કેમ બોલ્યાં? હું તમને છાતી ઠોકીને કહું છું ડોક્ટર—મારો—પ્રેમ—મારું હૃદય... અસામાન્ય છે. મારી લાગણીઓ મહાન છે. મારી ઊર્મિ મહાન છે. મારી આગળ કોઈ જ—કોઈ જ ખિસાતમાં નથી. મને કોઈની પરવા નથી. આખી દુનિયા નાચી ઉઠે—આખી દુનિયા ખળભળી ઉઠે. આખો સમાજ મને એનું દીક્ષ ચાહે તેમ કહે—પણ હું...હું...મને અભિમાન નથી. લેશ પણ અભિમાન નથી પણ મને—મને મારી નિર્દોષ નિર્દોષ લાગણીઓ માટે માન છે. એ લાગણીઓ છે—એ એવી લાગણીઓ છે કે સમાજની પરવા કરવાનો—સમાજનો વિચાર

કરવાનો મને વિચાર પણ ન આવે. એ એવી લાગણીઓ છે કે સમાજનો ફૂંકાડો એ લાગણીના તેજથી લસમ થઈ જાય—અટકી જાય. તમને—તમને કેમ નથી સમજાતું ડોક્ટર? નિર્દોષ માનવી ઉપર દુનિયા હથિયાર ઉગામી શકે ખરી?’

ઓહ! હું હસી પડ્યો. ખૂબ ખૂબ હસી પડ્યો. આ યુવતી? કેટલી બધી બોલી. એ બોલી નથી બની ગઈ? એના એ પ્રેમ—એની એ ઊર્મિ—એની એ લાગણીઓના ગૌરવ—અભિમાનમાં એ દુનિયાને દેખી શકતી નથી. મેં પેલા મારા કમ્પાઉન્ડર તરફ જોયું. એ એની આંખ ઉપરના ચશ્મા ઠોક કરતો હતો. મારા શ્વાસોશ્વાસ વધી ગયા. મને થઈ ગયું કે ઉલા થઈને જઈ એક લપકાક લગાવી દઉં. એના ચશ્માને ચાર ગાઉ ફેંકી દઉં. પણ અફસોસ! હું ડોક્ટર હતો—ડોક્ટરીને એની સાથે કાંઈજ સંબંધ નથી. મારા વિચારો આગળ પડતા હતા. હું અટકી ગયો. ઉમો ન થયો—જઈને લપકાક પણ ન લગાવી. પણ મારા ચહેરા ઉપરના ફેરફારોને દેખતાં પેલો કમ્પાઉન્ડર પહાડ પાછળ ચાલ્યો ગયો. નિર્દોષતાનો આ વિજય નથી? હંખ કેવો હોય? માનવી જ્યાં સુધી એની લાગણીઓ એના વિચારો ઉપર મુસ્તાક બનતો નથી ત્યાં સુધી એ કાંઈજ કરી શકતો નથી. એ જ નિરાશા—એ જ નિષ્ફળતા--

મને આમ હસતો દેખી એ યુવતી બોલી ‘ડોક્ટર—! તમે કેમ હસ્યા?’ બહુ જ—બહુ જ ગમે એવી—બોલી—બોલી એ કુમારીકા બોલી.

‘તમને ખબર છે. આપણો સમાજ હજી બહુ ઉંચી કક્ષાએ આવી ગયો નથી.’

‘ન આળ્યો હોય તો મને એની પરવા નથી.’ એ યુવતી બોલી.

માર્બા ! હવે શું બોલવું ? જતાંય મેં જરા હસી પડતાં ફરી કહ્યું—‘ તમે સમજી બેસો.... ’

‘ ક્યાં આગળ ? ’ એણે તરત જ પૂછ્યું.

હવે--હવે જાણે હું મારી બુદ્ધિ--મારી શક્તિ ઉપર મુસ્તાફ બની ગયો. મેં કહ્યું--‘ બોલો તમને માનસશાસ્ત્રનો અભ્યાસ છે ? ’

‘ ડોક્ટર તમે મને કોઈ મહત્ત્વનો પ્રશ્ન કર્યો નથી. મેં શરૂઆતમાં જ--અરે તમે અત્યારે પણ નથી જોઈ શકતાં--મારાં વર્તન--વર્તન પાછળનાં વિચારને તમે વિચારને તમે વિચારી પણ નથી શકતાં ? ’ જાણે એણે મારા વાક્ય ઉપર વિશ્વ મેળવ્યો હોય તેમ એ બોલી.

પણ મેં કહ્યું. ‘ હું એમ નથી કહતો--પણ મને કે અંદો કોઈ આપણને આમ વાતો કરતાં જુએ--જો કે આપણને ખાસ બહુ એની પરવા નથી. પરંતુ જે કોઈ માણસ આપણને જોતો હોય છે એ કેવી દૃષ્ટિથી આપણને જુએ છે તે આપણે સમજી શકતાં હોતાં નથી--અને જ્યાં સુધી આપણે એ રીતે સમજી શકતાં હોતાં નથી ત્યાં સુધી આપણે આમ.... ’

‘ ડોક્ટર તમે કાયર છો-- ’ સહાક એણે કહી દીધું. એ ત્યાંથી ચાલ્યા જવા માટે બહી થવા લાગી.

‘ મારી વાત તો તમે પૂરી સાંભળો. આપણને જોનાર પેલાં જુના જમાનાને માનનાર--જુના જમાનાના વિચારને ધરાવનાર હોય તો ? એની એ વક્ર દૃષ્ટિ આપણને જોઈ આપણને એ સમાજમાં-- ’

‘ ડોક્ટર--તમે ડોક્ટર છો--અને એથી તમને તમારી પ્રતિષ્ઠાની પડી છે. તમે બીજા છો--તમે કાયર છો. ’ જરા--આવેશથી--જરાક મોટેથી તે બોલી હતી.

આ વખતે મારો પેલો કમ્પાઉન્ડર વળી પડ્યો જરા હસી

અમને જોવા લાગ્યો. ‘ધડી પહેલાં મીઠી મીઠી વાતો કરતાં હતાં ને વળી ઝઘડ્યાં ?’

આ યુવતી ગજબ હતી. મારો લાગણીઓ ઉપર એ વિજય મેળવતી હતી. મારાં ઉપર એ વિજય મેળવી જતી હોય તેમ મને લાગ્યું. પણ—પણ હું છતાંય મક્કમ બન્યો. એને ફરી હરાવવાનો મેં નિર્ણય કર્યો. હું બોલ્યો—

‘જુઓ, તમે મારી વાતને સીધી રીતે નથી વિચારતાં...’

‘તમે....છટ્, તમારી વાત વિચારવાને લાયક પણ નથી.’ એ ઉભી થઈ ગઈ.

મારે એને શી રીતે મનાવવી ?

‘પણ—પણ એસો તો ખરાં—હું તમને ચાહું...’

‘તમારાં માટે હવે મને ક્ષમારે પ્રેમ નથી—તમને કદાચ આથી અગ્રયથી લાગશે—પ્રેમ—પ્રેમ એ તો ચિરંજીવ હોય. હું એ કબૂલ કરું છું. પ્રેમ એ શું છે—ખબર છે ડોક્ટર ? યુવક અને યુવતી—પુરુષ અને સ્ત્રી—બન્ને બન્નેના વિચારો—આદર્શો જરાયે જરાયે સ્થાને મળતાં આવવા જોઈએ—બન્નેના આદર્શો એક બને ત્યારે બન્ને પ્રેમ કરતાં હોય છે. એની તમને ખબર છે ? તમારાં અને મારાં આદર્શો...ડોક્ટર હું માનતી હતી કે...જવા દો ડોક્ટર... તમારી સાથે મારાં વિચારો મળી જશે એમ હું માનતી હતી—પણ અફસોસ !...હલ્લો ! ડોક્ટર તમે ઢોંગ તો નથી કરતાંને ?’

જુદી જુદી જાતની આ એનાં બોલ ઉપરથી ઉત્પન્ન થતી એની ભિંમિંઓને હું જોઈ રહ્યો હતો—હેલ્લો હેલ્લો એને સમજાઈ ગયું. અને પછી હું બોલ્યો ‘તમે બકવાટ કરી નાખ્યો.’

ફરીથી એણે સૌરભ—ધાસ મૂક્યો. એ એજ ખૂરશીમાં એસી ગઈ.

એ બોલી ‘ ડોક્ટર ’

હું પણ હવે ભિંમિલ બન્યો—‘ કુમા...’

પણ ઝપાટાબંધ મારાં હવાખાના આગળ આવીને એક મોટર ઉભી રહી. એક વાગવાની સાથે ‘ આલ્ફાર્ટ ’ એ કાળા-કાળા કામ-રની સાથે એ મોટરના ટાયર ધસકાયા—સરસર...

મેં એ તરફ જોયું. બારણું ઉપડ્યું અને મારો કુતો વૃંદાવન ફૂદી પડ્યો—પાછળ—પાછળ—વનબાલા.

હું હાલી ઉઠ્યો—હું ધુળ ઉઠ્યો. મારા મુખ ઉપરના એ ફેરફાર...કુમારીકાની મારા મુખ ઉપરની નજર.

‘ ડોક્ટર ગભરાવ છે કેમ ? ’ કુમારીકા બોલી.

વનબાલા મારી નજીક પણ આવી ગઈ હતી. એ ઝંપથી ચાલી આવી હતી—વૃંદાવન વનબાલાની આગળ પૂંછડી પટપટાવતો હતો.

હું સક્ર બની ગયો હતો. નીચી નજરે હું...પણ ના. ના. ના. મારો શો વાંકે ? મારો શો ગુન્હો ?

‘ કેમ વનબાલા ? ’ મેં પૂછ્યું—ધીમેથી—ખૂબ ધીમેથી.

‘ મારી સાથે વાત કરો છો ? તમારી—તમારી આ કુમારીકા સાથે વાત કરો. હું જાઉં છું. આ તમારો કુતો—લઈ જવ. લઈ લો. ’ શું બોલતી હતી એનું એને જ્ઞાન નહોતું—

આગળ—આગળ.

‘ ડોક્ટર હું તમને આવા માનતી નહોતી. એક નિર્દોષ બાલાનું જીવન તમે ચગદી નાખ્યું—ગઈ કાલેજ—ગઈ કાલેજ...હા. એટલા માટે—તમારો આજાર છટ્—છટ્—વૃંદાવન...ના. ના. ના. હું મરી જઈશ—હું આત્મધાત કરીશ. ’

‘ વનબાલા. ’ મારી આંખમાં આંસુ આવ્યા નહોતા—પણ

મારું દીલ જરાક એ કાચુમાં તો હતું જ—હમણા—હમણા...આંખો મારી આંખો રહેજ લીંબઈ.

‘આ યુવતી...તેં મારાં દિલ ઉપર તારી જ બહેન ઉપર—કામ દીધો છે—લો લો—આ તમારો કુત્તો હું જઈશ—’

વનખાલા આવી એવી દોડી.

‘વનખાલા’ મેં ખૂબ પાડી. હવે હું મારા માનસ ઉપરથી કાબૂ ગુમાવી બેઠો—મારાં ગાલ લીંબઈ ગયાં. મારો કમ્પાઉન્ડર પથુ દૂર ઉભો ઉભો કંપતો હતો—મને કશું બાન ન રહ્યું.

‘આ કુમારીકા—આ બેવફા યુવતી—કાંઈ બોલતી નહોતી—મારું દીલ પૂકારી ઉઠ્યું. હું—હું—હું—મેં એને એના ગાલ ઉપર લપકાક...’

‘સથુર ડોક્ટર!’ એ યુવતી ઉભી થઈ ગઈ. એણે મારો હાથ પકડી લીધો. પથુ હું—હું...મારા આવેશને એ જોઈ ગઈ.

બહુ ધીમેથી એ બોલી—‘ડોક્ટર તમે સંયમી નથી? તો વનખાલાની આગળ તમે રોજ રોજ તમારાં સંયમની શૈતી બડાશ મારતાં હતા? જોયો તમારો સંયમ...’

‘મારે તમારું કાંઈજ સાંભળવું...’

‘તમારે તો કાર્પનું સાંભળવું નથી. મારું સાંભળવું છે—આ આવી—આ આવી—તમે સૌને...એ...’ ઝડપથી બોલવા જતી વનખાલા પાછો ફરતા ઝટ અટકી ગઈ. ડોક્ટરની આંખોમાં આંસ હતાં.

‘ડોક્ટર—ડોક્ટર...’ વનખાલા દોડી આવી. ડોક્ટરની છાતી ઉપર એણે મસ્તક પટક્યું...પ્રાયશ્ચિત...

‘વનખાલા આમ મિઝબથી પ્રેમ થઈ શકે ખરો? જરાક તો સમજ—આ તારી દિલાવર રડતી સુરત કેવી રડી પડી? વનખાલા તારો દિલબર મહાન છે. જો—જો એ રડે છે—એ રાતભ નથી હોં કે પથર જેવું એનું દીલ છે છતાંય એની ઊર્મિઓ એની આંખોમાંથી વહાલબધું અમૃત...’

‘અસ બહુ થયું કુમારીકા-મારે મારા ડોક્ટરની મારે મારા ડોક્ટરના દીલની—એના સંયમની કાઈ જ પરીક્ષા હવે કરવી નથી. હું નહોતી કહેતી...એ મહાન છે. તને ગમ્મત કરવાનું મન થયું. આવી ગમ્મત થતી હશે બલા...જે જે મારા ડોક્ટર રહે છે. ડોક્ટર...’ વહાલભરે હું હસી.

હું—હું...મને...હું વિચારોમાં ગૂમ બન્યો—બન્યો અને સમજ્યો—સમજ્યો અને વનખાલાને મારાથી જરા દૂર ઉભી રાખી.

‘બદમાશ. ’ હું બોલી ગયો.

‘કિન્નો લેવો છે ?’ એણે નયનો નચાવ્યાં—એ બોલી. મારાં બંગલામાંની એની પેલી છાત્રી મને યાદ આવી.

‘લો—લો—આ તમારી દવા—’ એક ખાટલીમાં દવા ભરીને મારે કમ્પાઉન્ડર પડદો હઠાવતાં આવ્યો. કુમારીકાની પાસે-દવાની ખાટલી એણે કુમારીકાના હાથમાં આપી-પછી પાછો એ બોલ્યો—

‘જવ—જવ—ચાલ્યા જવ—અહીંથી એક દહીં અવિવેકો—રીતભાત વગર...’

‘ડોક્ટર સાહેબ ! તમારાં આ કમ્પાઉન્ડરને સમજાવોને સમજાવોને...’ કુમારીકાએ મારાં સામું જોયું. પણ બહુ જ—હું બહુ હિંડા વિચારમાં હતો—મારું માનસ જરાક ઉસ્કેરાઈ ગયું હતું—મેં વનખાલા તરફ જોઈ એને કહેવા માંડ્યું.

‘વનખાલા આ તને રોજ રોજ રમુજ કરવાની ટેવ છે એ હું જાણું છું. પણ—પણ વનખાલા...’

‘તમારા પ્રેમની—તમારા હૃદયની મેં પરીક્ષા નથી કરી હું તમને ચાહું છું—તમે ગુસ્સે ન થશો—’

‘વનખાલા ! મારી મોટરનો કાચ તો કાણે...’

‘ ડોક્ટર—ડોક્ટર...’ અતિશય એવી મારી ગંભીરતાને જોઈ વનખાલાએ ડોક્ટરને હુલાવી નાંખ્યો—

‘ મારાથી દૂર ઉઠા રહો વનખાલા...’ મેં કહ્યું.

‘ ડોક્ટર—’ એક જ ચીસે વનખાલા રડી ઉઠી.

પણ મને—મને એની કાઈ જ ચિંતા નહોતી. મારું મુખ એવુંને એવું ગંભીર જ રહ્યું.

‘ મને માફ કરો—ડોક્ટર—ડોક્ટર. ’ વનખાલા મારા કરતાંએ ઝડપથી એકદમ વનખાલા રડી ઉઠી—

‘ ડોક્ટર તમે ઢોંગી છો—ઢોંગ કરો છો. ’ કુમારીકા બોલી. પણ મારું મુખ હજુએ ગંભીર હતું. મેં કહ્યું.

‘ ચાલ્યા જવ—મારે તમારી સાથે વાત નથી કરવી. ’

મારો વૃંદાવન આ વખતે બસ્યો—કુમારીકા તરફ...ધીમેથી—પછી જોરથી એકદમ જોરથી.

કુમારીકા ચોંકી ગઈ.

‘ મને આવો ગમત ગમતી નથી ’ મેં કહ્યું.

‘ તમારા બંગલામાંની તમારી છાત્રી મને યાદ આવે છે. ’ વૃંદાવનનો બચ જરા ગયો...ડોક્ટરે વૃંદાવનને સ્થાંત કરવા માટે નીચું જોયું—પોતાના પગની ઈશારતથી વૃંદાવનને ચૂપ કર્યો. કુમારીકા એ જોઈ ગઈ. તેણે હિંમત કરી. તે બોલી. માનસ ઉપર એણે કાણુ રાખવા...

‘ મારી છાત્રી—મારે મારે તમારી કાઈ વાત સંભળવી નથી—જવ. ’

‘ ડોક્ટર ’ કુમારીકા...

‘ જવ. ’

‘ડોક્ટર—ડોક્ટર—ડોક્ટર’ વનખાલા ચોધાર—ચોધાર—એકદમ ઝંકપથી રડવા...

‘મારા હૃદયમાં સાચી ઊર્મિઓ છે કે નહિ એ તમને પણ જોતાં ન આવડતું હોય તો તમે પણ ચાલ્યા જાવ.’ વનખાલાને...

કાણુ જાણે કેમ મારો સૂંયમ હવે તૂટી ગયો—મારી ગંભીર-રતાને મેં દૂર કરી હસી પડ્યો, મેં કહી દીધું—વનખાલા—કુમારીકા—કહેા જોઈએ. કાણુ વધારે સંયમી છે ?’

કાઈ હસ્યું નહિ. સૌ ગંભીર હતાં. હું વનખાલાને જોતો હતો. એણે એની આંખોમાંના આંસુઓને લૂંછ્યા નહોતા. કુમારીકા પમથી પત્થરની જમીન ખોતરવા પ્રયત્ન કરતી હતી. વૃંદાવન સૌને આશ્ચર્યથી જોતો હતો. અને મારો કમ્પાઉન્ડર આંખો ઉપરથી ચશ્માને અંદર કરી મૂકે ઉંચા કરી ફરી મૂકે. અંદર આંખોને હલાવ્યા કરે.

દરેક જાતની દેશી અને વીદાયતી દવાઓ હેરઓર્થોસ
નહાવા ધોવાના સાબુ ચાહ અને ખરા પેગલ અને કુકસ
લેન્સના ચસ્માના વેપારી.

શ રા ફી મી કંપ ર

મેલેરીઆ અને દરેક જાતના ઝેરી તાવ માટે અકસીર ઇલાજ.

મળવાનું ઠેકાણું—

શ્રીમનલાલ સી. શાહ

દવાઓ અને ચસ્માના વહેપારી

માંડવીની પોળ, અમદાવાદ.

S. Navnitlal & Company.

Mill furnishers & Insurance Agents

Dealers in

Shuttles, Pickers, Buffers, Beltings,
Laces, Reeds & Spg. & Wvg. Accessories.

Zumpdi's Pole,

MANDVI STREET,

AHMEDABAD.

એનીલાઈ, એલીજરીન, ઇન્ડીગો ક્રાસ્ટ, ઇન્ડેનથ્રીન,
સલ્ફર, ભટ્ટીપાકા, નેપ્થોલ, વિગેરે રંગો
તથા કેમીકલ્સના વહેપારી

ચીમનલાલ કાળીદાસ શાહ
આસ્ટોડીઆ રોડ, અમદાવાદ.

ટેબલેટ્સ મેન્યુફેક્ચરર

કાઇપણ દવાઓની અહીં ટેબલેટ્સ બનાવી આપવામાં
આવે છે.

૧ થી ૨ ગ્રામની ગોળીઓ પણ પાડી આપવામાં
આવે છે.

ઓચ્છવલાલ સી. ગાંધી
H. M. D.
હોમીયોપેથસ્

માંડવીની પોળ સાતસ્વરૂપની હવેલી સામે, અમદાવાદ.

મહાત્મા ગાંધીજીનો આદેશ—

કુસંયો હિંદુ મુસ્લીમનાં, તે સંધાશે ફરી પાછા,
તૂટેલા ચક્રો ચંત્રોના તે સંધાશે ફરી પાછા.

તેવીજ રીતે

દિવાલના તેમજ કાંડાના ઘડીઆળો તથા ટાઈમ-
પીસોના ચંત્રો સુધારી નવા જેવા કરી આપનાર

કુમાર વૉચ કંપની

(જ્યાખંધ ઘડીઆળો આયાત કરનાર)

બાલા હનુમાન, ગાંધી રોડ, અમદાવાદ.

રજનીકાન્ત શાસ્ત્રના
પ્રગટ થયેલા સર્જનો

શ્રીનીલા

(શ્રી. રમણલાલ વ.
દેસાઈની પ્રસ્તાવના સાથે)

સંસ્કાર મૂલ્ય

જાતે

હું એક ડોક્ટર

મેળવવાનું સ્થળ

દા. સો. જી. ગાંધી

માંડવીની પોળ

અમદાવાદ.

કિંમત રૂપીયા બે

Jayantilal & Company.

**Mill furnishers & Insurance Agents
Dealers in**

Shuttles, Pickers, Buffers, Beltings, Lanes
Reeds & Spg. & Wvg Accessories.

T. No. 2786.

562 Reid Road,
AHMEDABAD.

T. No. 27124

105 Apollo Street
BOMBAY.

પ્રકાશક : રત્નનીલાલ અંબાલાલ શાહ. નર્મદા આરોગ્ય ગૃહ
મણીનગર : અમદાવાદ.

મુદ્રક : મણિલાલ જગનલાલ શાહ. નવપ્રભાત પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ.
ખીખાંટા રોડ, નોબેલ્ટી ટાકીંગ પાસે, : અમદાવાદ.

